

Jan van den Broek

Raadsels rond Bedum

Aantekeningen voor een presentatie voor de Historische Vereniging gemeente Bedum in 'De Kern' te Zuidwolde

22 januari 2015

Laatste wijziging: 10 augustus 2015

Onder verwijzing naar het verhaal dat ik op 20 maart 2013 in Middelstum heb gehouden, verzocht het bestuur van de Historische Vereniging gemeente Bedum me om ook voor dit gezelschap een voordracht te houden. Daar was ook een voor de hand liggende reden voor: in Middelstum heb ik veel aandacht besteed aan landschapselementen in de gemeente Bedum.

Later werd me ook gevraagd iets te zeggen over hetgeen ik besproken heb in mijn boek *Een kronkelend verhaal*. *Nieuw licht op de oude Hunze*, dat in 2011 bij Van Gorcum in Assen is verschenen. Ook daarin gaat het een aantal malen over Bedum.

In 2011 verschenen

Het ging in Middelstum en in het boek wel om heel verschillende dingen. In mijn presentatie te Middelstum besprak ik enkele opmerkelijke elementen in het landschap en maakte ik geen gebruik van schriftelijke bronnen; in *Een kronkelend verhaal* ging het juist wel over een oude akte en de interpretatie daarvan. Dat laatste past het best bij me: als archivaris wil je de oude teksten die je beheert immers graag begrijpen. Anders kun je ze niet correct beschrijven. Maar het is waar: ook *Een kronkelend verhaal* gaat over het landschap en de reconstructie daarvan.

Vanavond doe ik een combinatie: vóór de pauze vertel ik het een en ander uit *Een kronkelend verhaal*, na de pauze schenk ik aandacht aan enkele landschapshistorische raadsels in of bij de gemeente Bedum. Dit is geen herhaling van mijn verhaal in Middelstum, maar een keuze daaruit, aangevuld met wat nieuws.

Ik moet vooraf wel even waarschuwen: ik heb heel veel materiaal bij elkaar gebracht en daarvan kan ik maar een klein deel vertellen. Bovendien is hetgeen ik te melden heb erg ingewikkeld en weet ik uit ervaring dat het me niet zal lukken om mijn verhaal zo helder te laten klinken als ik wel zou willen. Wie meer informatie en ook meer duidelijkheid wil dan ik vanavond mondeling kan bieden, doet er goed aan om over een paar dagen in de rubriek 'Mengelwerk' van de website van de Groninger Archieven te kijken.¹ Als het allemaal volgens plan gaat zal daar een voorlopige versie van mijn verhaal in PDF-vorm staan die men kan downloaden.

De tekst die ik daar zal plaatsen is nog lang niet af. Het onderzoek gaat door en het zal nog wel een hele tijd duren voordat ik er tevreden over ben. Vandaar het bordje 'werk-in-uitvoering'.

¹ <http://www.groningerarchieven.nl/historie/mengelwerk>

Raadsels rond Bedum

1 Woldland

- 2 Het Nieuwe Gat
- 3 Hunze, Kleislout en Zuidwoldermaar

Pauze

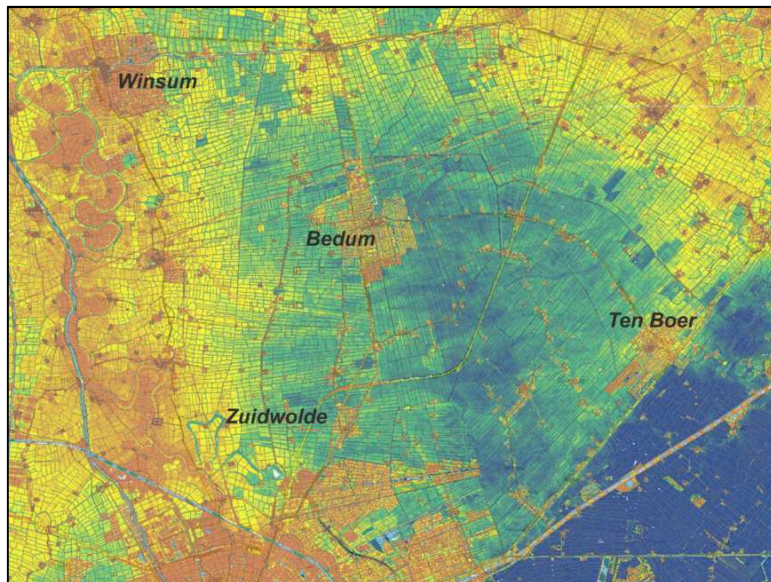
- 4 De constructie van het Boterdiep
- 5 Oude Ae en Wetsingermaar
- 6 De grenzen van Noorddijk
- 7 Kardingermaar
- 8 Tot slot

Verkavelingspatronen

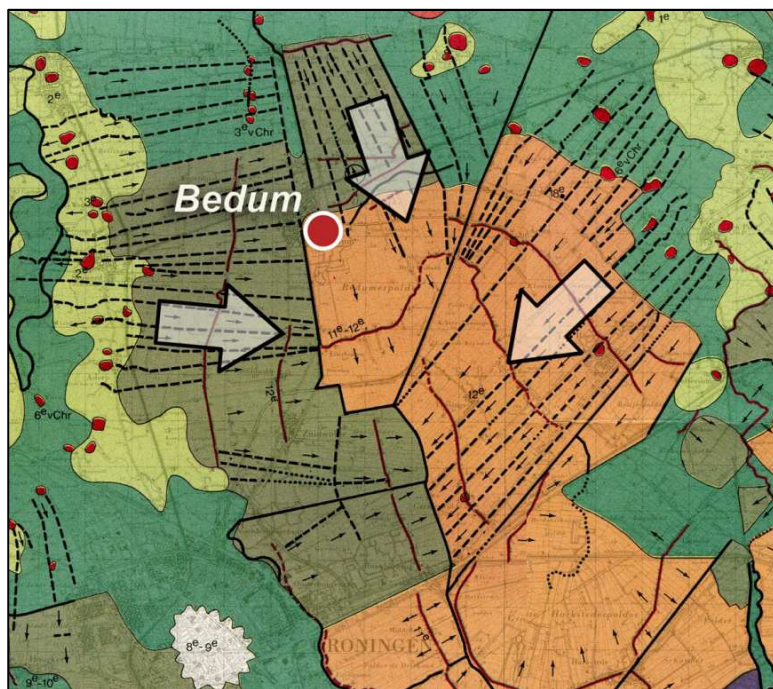
Het gebied van de gemeente Bedum wordt gekenmerkt door de combinatie van (voor het oog grotendeels verborgen) natuurlijke elementen en een door mensen aangebrachte strakke verkaveling.

De negentiende-eeuwse kadasterkaart laat de verschillende verkavelingstypen zien: rommelige blokverkaveling in het oude cultuurland, strakke strokenverkaveling in het ontginningsgebied.

Het platteland is niet plat

De hoogtekartaart maakt verrassende patronen zichtbaar: er zijn laagten en hoogten die men in het veld niet kan zien.

De kolonisatie van het Centrale Woldland

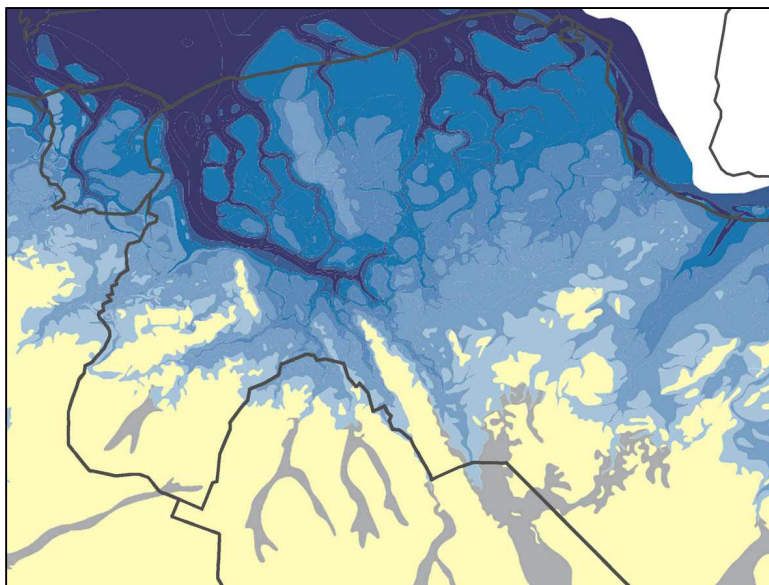
De verkaveling van het Centrale Woldland ten noorden van Groningen laat zien dat de ontginning ervan planmatig is aangepakt. In 1976 publiceerde de bodemkundige ir. J.N.B. Poelman in de *Driemaandelijke Bladen* een artikel onder de titel 'Enkele beschouwingen over het verkavelingspatroon van Innersdijk en omgeving in de provincie Groningen'. Daarin betoogde hij dat het Woldgebied omstreeks het jaar 1000 van drie kanten is aangepakt en dat dit is gebeurd onder regie 'van hogerhand'.

Volgens hem kwamen de ontginners vanaf de terpenrij van Ubbega in het westen, vanaf een 'ontginningsas' tussen Onderdendam en Fraamklap (langs de Deel) en vanaf de wierden aan de oevers van de Fivel in het oosten. Dit resulteerde in verschillende blokken met een samenhangende, rationele verkaveling.

In het gebied zijn verschillende 'ontginningsassen' te herkennen. Ze zijn op dit kaartje gemarkeerd met rode lijnen. Poelman meende dat het hier om secundaire of jongere ontginningsbases gaat, die werden gebruikt toen de ontginners zover van hun uitgangspunt verwijderd waren geraakt, dat ze nieuwe woonplaatsen moesten stichten. Anderen zijn van mening dat het hier juist om oudere elementen gaat. Ze zouden stammen uit een eerdere gebruiksfase van dit gebied. Ik mis de deskundigheid om hierover een oordeel te vellen, maar het kronkelende verloop van enkele van deze assen lijkt mij te pleiten voor de tweede opvatting.

De belangrijkste structuurlijn in het Centrale Woldland is de grens tussen Innersdijk en Vierendeel (Hunsingo en Fivelgo): het Kardingermaar. Het maar maakt bij Lutjewolde een knik in noordelijke richting, maar de oorspronkelijke lijn loopt door tot voorbij Huizinge. Daar maakt de grens tussen Hunsingo en Fivelgo een vaag knikje en loopt dan – ongeveer – in dezelfde richting door langs het Maarvliet.

Hoe opvallend deze lijnen ook zijn, er is verrassend weinig onderzoek gedaan naar de manier waarop ze tot stand gekomen zijn. Poelman schenkt er in zijn artikel geen aandacht aan en ook in het kader van de inventarisatie van de lineaire patronen in het Groninger landschap die in de jaren 70 en 80 door de PPD is ondernomen, is hiernaar geen onderzoek gedaan. Wel heeft het 't hier getoonde fraaie plaatje opgeleverd.

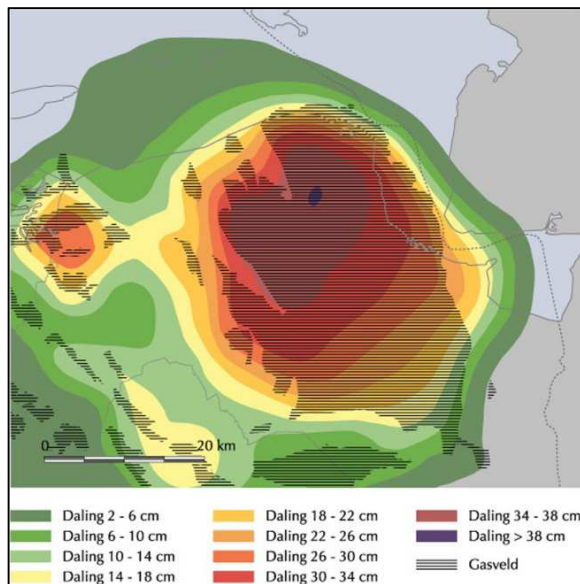

Het reliëf in de pleistocene ondergrond

In Groningerland liggen aan de oppervlakte vooral mariene afzettingen: klei in allerlei soorten. Daaronder ligt de zgn. 'pleistocene' ondergrond. Het ligt voor de hand dat deze 'harde' ondergrond een rol heeft gespeeld bij de vorming van de bovenlaag. Maar simpel is de relatie tussen ondergrond en bovenlaag allerm minst.

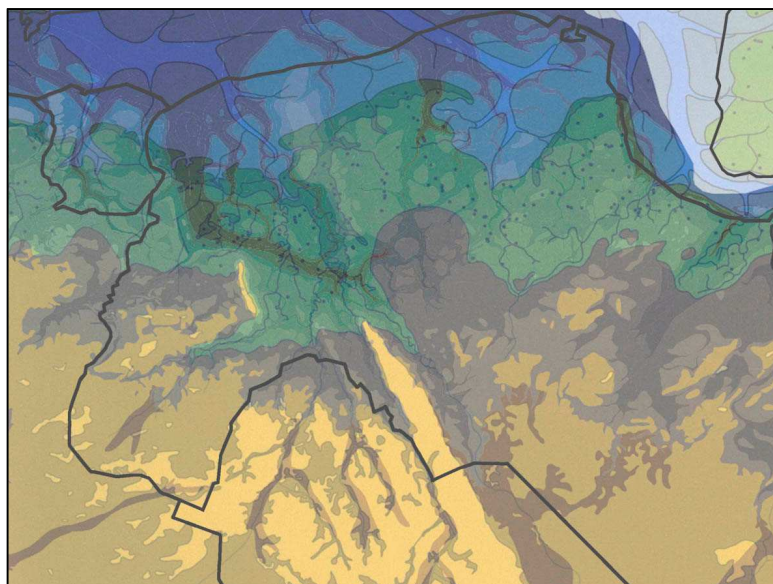
Wel is goed te zien waar zich beken en geulen hebben gevormd.

We hebben altijd gedacht dat de pleistocene ondergrond stabiel was. Pas in de laatste tijd is dat veranderd, in het bijzonder door de aardgaswinning.

Bodemdaling door aardgaswinning

Prognose tot c. 2050 (volgens de NAM).

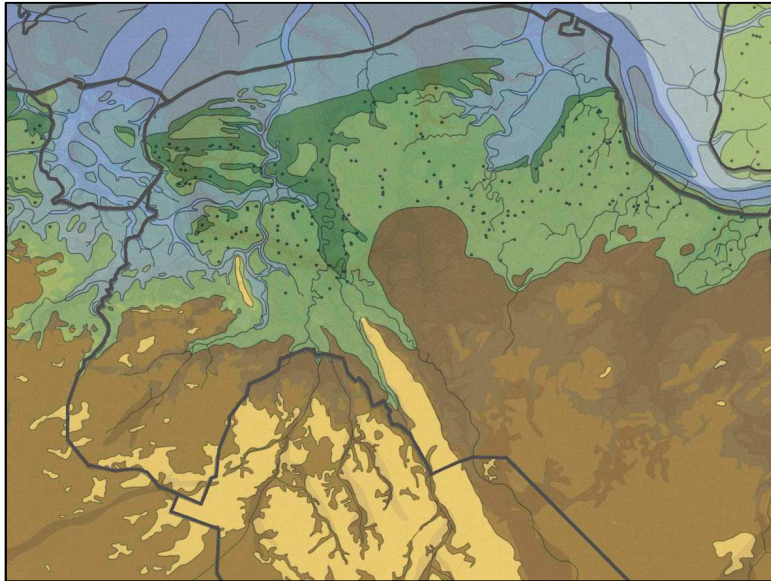
De ondergrond met de situatie rond 100 na Chr.

We zien hier het kaartje van de pleistocene ondergrond gecombineerd met een reconstructie van de situatie van rond 100 na Chr. Deze is gemaakt door Egge Knol en Peter Vos en gepubliceerd in het boek dat enkele jaren geleden verscheen ter gelegenheid van een tentoonstelling over prof. Van Giffen in het Groninger Museum.²

- Bruin is hier veen.
- Geel is de pleistocene ondergrond.
- De verschillende tinten groen geven de de kwelders en kweldervlakten aan.
- De puntjes zijn bewoonde plekken (wierden).

We zien dat er al kwelders langs de kust liggen en dat de laagten ten zuiden ervan zijn opgevuld met veen.

² Egge Knol e.a. (red.), *Professor Van Giffen en het geheim van de wierden* (Veendam/Groningen 2005).

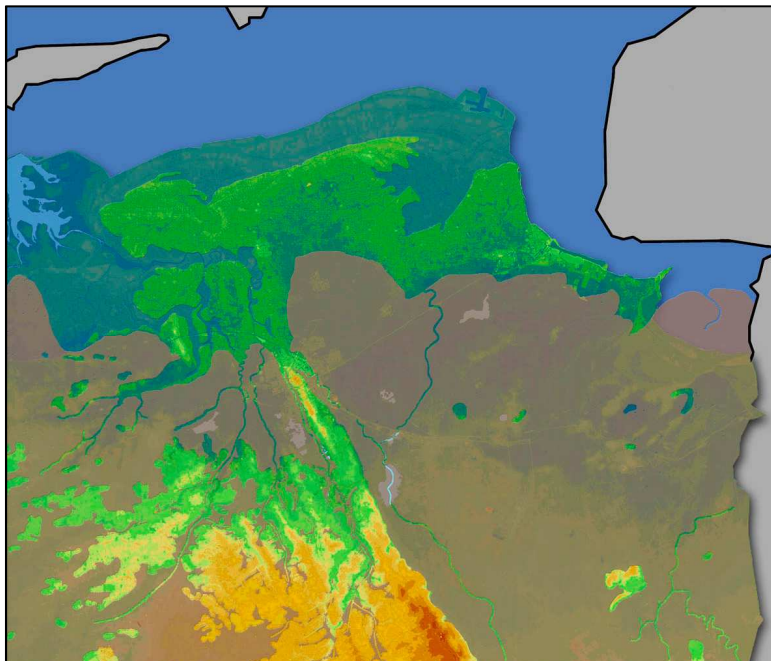

Groningerland rond 800 na Chr.

Ook dit plaatje is ontleend aan het zojuist genoemde boek. Schriftelijke bronnen uit het jaar 800 zijn er niet. Het plaatje is een reconstructie, gemaakt op basis van bodemkundige en archeologische gegevens.

In het noordoosten zien we de Fivelboezem en in het noordwesten de Lauwerszee. Deze is juist in deze tijd ontstaan. Daarbij drong de zee ver het land in, tot voorbij Zuidhorn. De Marne en Humsterland zijn echte eilanden, Middag is een schiereiland.

Men vermoedt dat de Hunze toen ook zijn loop naar het westen heeft verlegd. Voordien stroomde de rivier vanaf het latere Schouwerzijl noordwaarts. De Dollard bestond nog niet.

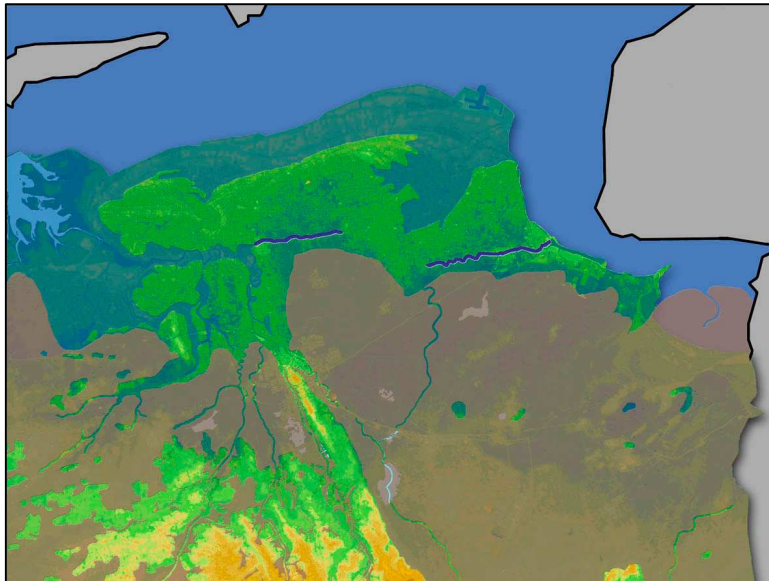

Veen-ontginning in de 10e eeuw

Rond 900 begon de bevolking snel te groeien. Op de oeverwallen en de wierden was te weinig ruimte om voedsel te produceren voor iedereen. Om die reden trokken mensen vanaf de kwelderruggen en de wierden naar het veengebied ten zuiden ervan. Kolonisten groeven daar ontwateringssloten en gingen rogge telen. Het landschap onderging hierdoor ingrijpende veranderingen.

- Door het graven van ontwateringssloten kwam hemelwater los uit het veengebied. Vóór de ontginningen werd dat als door een spons vastgehouden.
- Door de ontwatering en bewerking werd het veen blootgesteld aan de zuurstof in de lucht waardoor het oxideerde. De bodemdaling die daarvan het gevolg is, voltrekt zich onwaarschijnlijk snel: tot wel 5 cm. per jaar.

Het eerstgenoemde effect trad ook in de tijd als eerste op. Toen de mensen in de venen aan het graven en ploegen gingen, begon het water vanuit die gebieden naar het kwelderland toe te stromen. Daar raakte het, samen met het uit Drenthe afkomstige rivierwater, opgesloten tussen het hoge veen en de hoge kwelders.

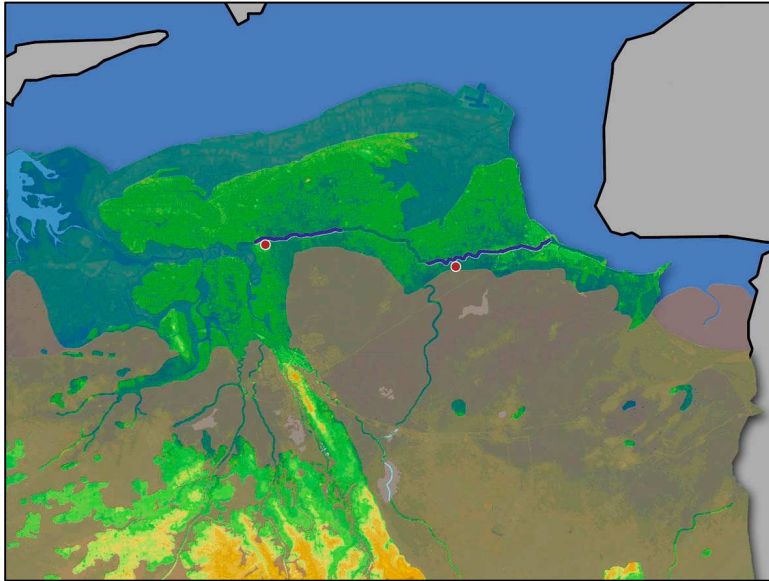

Delf en Deel gegraven (c. 1000)

Om het kwijt te raken groef men de Delf of Deel. In overeenstemming met de theorie van Pieter Mennes Bos van het Zandster Voorwerk laat ik een zijtak van de Hunze ('de bovenloop van de Fivel') door het Foxholstermeer naar het noorden stromen. Het is echter de vraag of die zijtak er echt is geweest.

De Delf – het westelijke stuk (tussen Winsum en Fraamklap) heet 'Deel' – is waarschijnlijk de oudste waterstaatkundige ingreep van bovenlokaal belang waarvan we het resultaat nog altijd zien.

Dijken legde men nog niet langs deze kanalen. Eb en vloed hadden daardoor vrij spel. Zo ontstonden de kronkels die ook nu nog karakteristiek zijn voor het Damsterdiep ten oosten van de Mude (Winneweer) en het Winsumerdiep ten westen van Onderdendam.

Een middeleeuwse handelsroute?

Volgens ir. Johan van Veen, C. de Cock en H. Halbertsma vormden Delf en Deel één geheel. Op het kaartje is het verbindende stuk aangegeven met een wat vagere blauwe lijn.

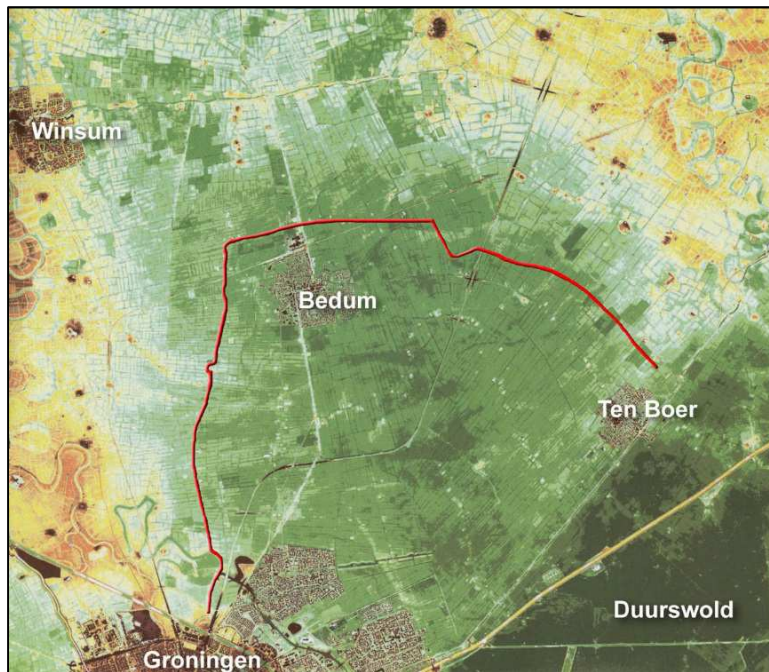
Het reliëf en de verkaveling van het land langs de Delleweg tussen Middelstum en Loppersum vertonen inderdaad sporen van een watergang die hier ooit heeft gelopen. Ook de naam *Delleweg* kan aan de Delf of Deel zijn ontleend. Maar het is ook mogelijk dat die is afgeleid van de *dellen* (laagten) ter plaatse.

De Cock (*Historie van Groningen* 1976) en Halbertsma (*Nieuwsblad van het Noorden* 1976) denken dat dit kanaal een deel is geweest van een middeleeuwse handelsroute tussen Vlaanderen en de Oostzee. Ze dateren het kanaal op de 9e eeuw!

Ze verwijzen daarbij naar het feit dat Winsum en Garrelsweer een handelsfunctie hebben gehad. De rode stippen markeren de locatie van beide nederzettingen. Koning Hendrik IV schonk in 1057 de graafschappen Hunsingo en Fivelgo aan aartsbisschop Adalbert van Bremen en Hamburg, met het recht markten op te richten in *Wincheim* (Winsum) en *Gerleviswert* (Garrelsweer) met munt en tol.³

W.J. Formsma nam in voor zijn doen ongewoon krachtige bewoordingen afstand van de theorie van De Cock en Halbertsma. Maar het lijkt me dat hij het kind met het badwater wegsmeet. Ook ik hecht geen geloof aan het middeleeuwse kanaal, maar ben ervan overtuigd dat langs de Delleweg water heeft gestroomd. Daaraan moet een einde zijn gekomen als gevolg van het dichtslibben van de Fivelboezem. Sinds die tijd moesten er andere oplossingen worden gevonden voor de ontwatering van het gebied ten zuiden van Middelstum, dat inderdaad in het midden van de kleistreek ligt. Daartoe groef men – zo vermoed ik – het oostelijke stuk van de Deel (tussen de Pomp en Onderdendam) en het Westerwijdwerdermaar naar Oosterdijkshorn. Als ik de gelegenheid krijg moet ik deze hypothese nog eens nader uitwerken.

³ OGD I 24.

De Wolddijk aangelegd (c. 1200)

In het Centrale Woldland bevinden de laagste plekken zich ten noordwesten van Thesinge (Steerwolde) en in het Reidland ten zuidoosten van Bedum (c. -1,5 m).

Links zien we de hoog opgeslibde oeverwal van de Hunze met de wierdenrij van Ubbega, rechts die van de Fivel.

Door de ontwatering en de ontginning van het Centrale Woldland verdween het veen. De bodem daalde en het water uit de omgeving stroomde toe.

Rechtsonder zien we een hoek van een gebied dat nog veel lager ligt: Duurswold. Aan de Kerkwijk (ten westen van Woudbloem) ligt het peil maar liefst 2,5 tot 2,7 meter onder NAP!

De Wolddijk is een ringdijk die is aangelegd om het lage Woldland te beschermen tegen het water uit de omringende, hoger gelegen gebieden. Dit kunstwerk is vermoedelijk rond 1200 aangelegd.

Misschien is dit de dijk die door de Wittewierumer abt Menko in zijn verhaal over een overstroming in 1249 aangeduid wordt als 'de dijk van de westerlingen of nieuwe dijk' ('*et tunc agger occidentalium, qui dicitur novus, fuit interruptus*').

Uiteraard kreeg ook het nog lager gelegen Duurswold last van 'bovenwater'. Ook daar moesten kunstwerken worden aangelegd om het land tegen overstromingen te beschermen: de Borg langs de grens van het Gorecht, de dijk ten zuiden van Garmerwolde die later 'Grasdijk' werd genoemd, en de Graauwedijk bij Overschild.

Sint Walfridus en de kolonisatie van het centrale Woldland

De ontginning van het Centrale Woldgebied wordt in verband gebracht met de heilige Walfridus van Bedum, die volgens de *Vita sancti Walfridi* aan het eind van de 10e eeuw door de Noormannen is gedood.⁴

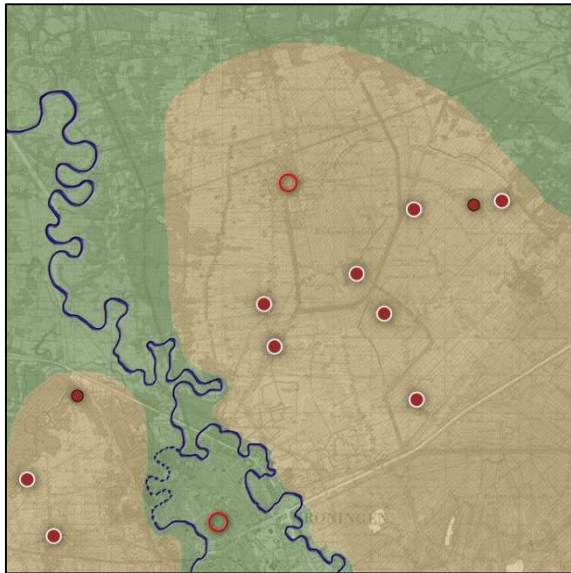
Sint Walfried zou een belangrijke rol hebben gespeeld bij de ontginning van de streek en een uitzonderlijk vroom man zijn geweest. Volgens het verhaal liep hij dagelijks vanuit zijn woonplaats Bedum naar Groningen heen en weer om daar de mis te horen.

Het gemeentewapen van Bedum symboliseert de ontstaansgeschiedenis van de gemeente en de rol die Liudger en Walfridus daarbij hebben gespeeld. De eerste zou in de 8e eeuw het Christendom (kruis) en de wetgeving (wetstafel) hebben gebracht, de tweede zou begonnen zijn met de aanleg van dijken (spade).

Dat Walfried in het bijzonder ook degene zou zijn geweest die de Wolddijk heeft aangelegd, is niet zo waarschijnlijk. Deze kering dateert vermoedelijk uit de late 12e of vroege 13e eeuw. Als de heilige werkelijk 'scheppend bezig is geweest', zal dat vermoedelijk eerder in verband gebracht moeten worden met de ontginning van het veenland.⁵

⁴ Remi van Schaik, *Walfridus van Bedum. Een duizend jaar oude Groninger overlevering* (Groningen 1985).

⁵ Remi van Schaik, 'Binnen- en buitendijks: geschiedenis tot het einde van de achttiende eeuw', in: Remi van Schaik e.a. (red.), *Onder vele torens. Een geschiedenis van de gemeente Bedum* (Bedum 2002) 15-47.

Nederzettingen in het Woldland

Hier herinneren verschillende plaatsnamen aan het verdwenen veen:

Noord- en Zuid-Lieuwerderwolde (Leegkerk en Hoogkerk)

Noord- en Zuidwolde

Bederawalda (?)

Lutjewolde (Emderwolde)

Emmerwolde (Hemerterwolde)

Steerwolde

Garmerwolde

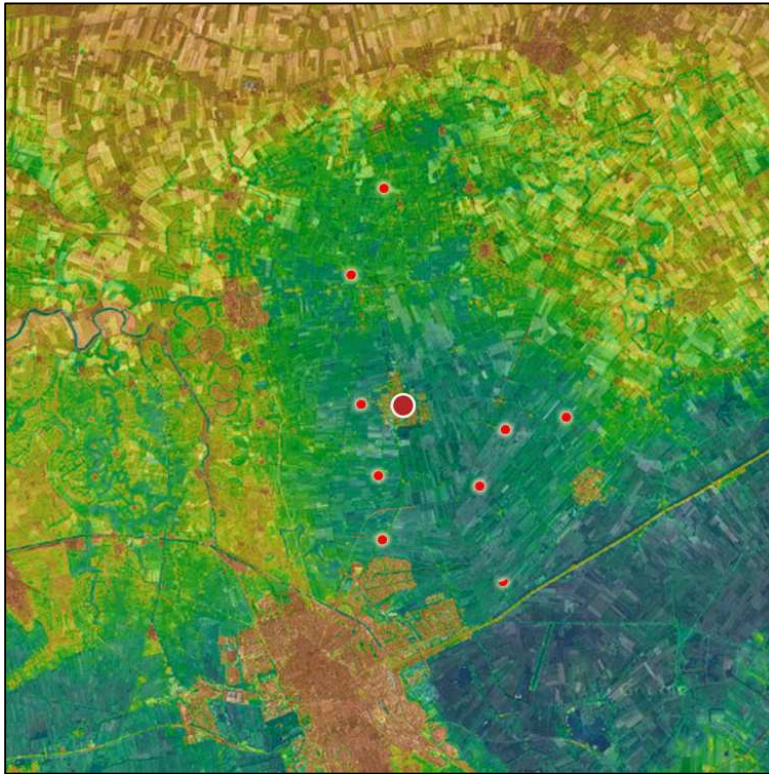
Groningen en Bedum zijn aangegeven met rode cirkels.

De naam 'Roggenvoorwerk' wijst op roggeteelt op het veen.

De naam Dorkwerd wel zou misschien iets met 'darg' (moerige grond) te maken kunnen hebben. Overigens wordt het gebied bij Dorkwerd ook Monomawalde genoemd.

Buiten het Centrale Woldland, ten noorden van de Delf, liggen nog Rodewolt en Stitswerderwolde (niet aangegeven op de kaart). Deze namen wijzen erop dat ook in de streek tussen Winsum-Baflo en Middelstum-Kantens veen of broekbos heeft gelegen.

We zien dat op het volgende plaatje.

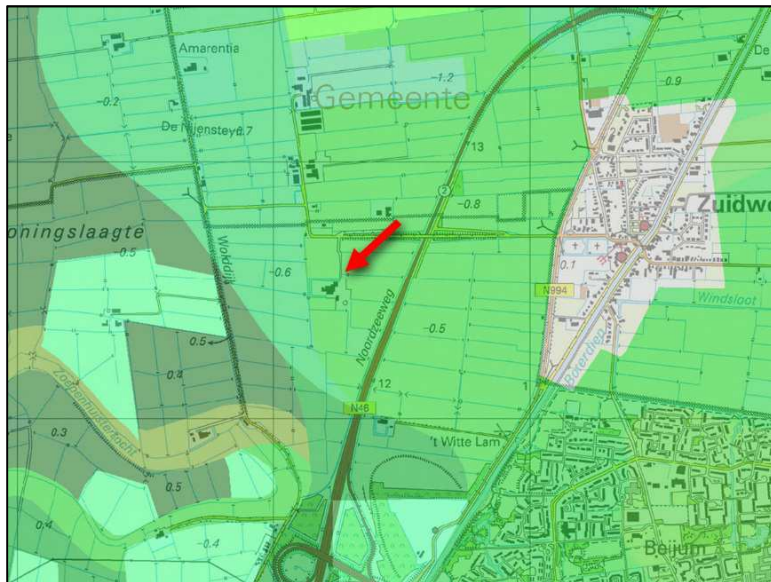
Wold-namen

Ook ten noorden van de Deel vinden we 'wold'-namen: Rodewolt ten noordwesten van Onderdendam en Stitswerderwolde.

Boerderij Steerwolde aan de Lageweg bij Thesinge

Van het oude Steerwolde rest nog de naam van een boerderij aan de Lageweg bij Thesinge.

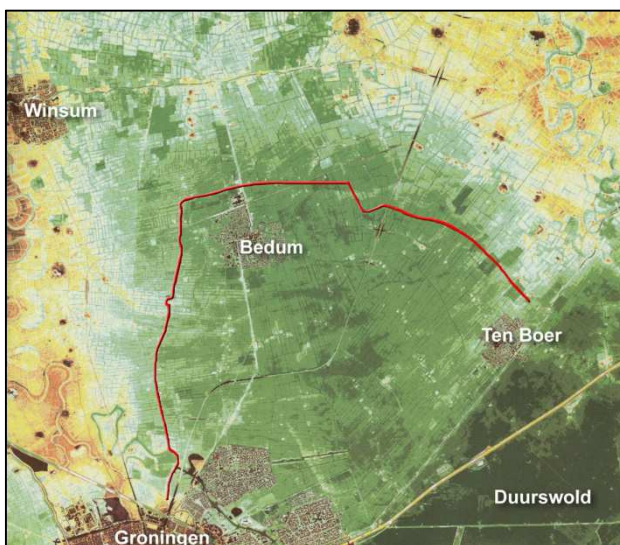
Boerderij Westerseweg 2

Een oudere cultuurfase is ook ten westen van Zuidwolde aangetroffen.

In 2003 en 2004 is onderzoek gedaan naar de ondergrond van boerderij Westerseweg 2. Daar zijn sloten gevonden uit de 9e en 10e eeuw. De sloten hebben een andere oriëntatie dan die van nu en zijn in de 10e eeuw overstroomd en afgedekt met een nieuwe laag klei.

Pas ruim een eeuw later – in de 11^e eeuw dus – werd het gebied opnieuw in gebruik genomen. Vanaf c. 1150 is hier een 2 meter hoge huiswierde opgeworpen. Voor het maken van dit ‘podium’ moest 6000 m³ aarde worden verzet. Dit zou niet gebeurd zijn als daarvoor geen dwingende noodzaak had bestaan. We mogen dus veronderstellen dat de bewoners van deze locatie in de loop van de 12^e eeuw in toenemende mate last hebben gekregen van het water.

Op de bodemkaart zien we dat boerderij Westerseweg 2 op de grens ligt van twee verschillende soorten klei. Het vermoeden bestaat dat de scheidslijn tussen deze twee bodems een indicatie is voor de fasering van de ontginning en het grondgebruik.

De Wolddijk aangelegd (c. 1200)

Je zou het opwerpen van een podium zoals dat onder boerderij Westerseweg 2, een ‘individueel’ antwoord op de problematiek kunnen noemen. De aanleg van de Wolddijk, enkele decennia later, is dan een ‘collectieve’ maatregel geweest, die door de gebruikers van de lage landerijen in het Centrale Woldland (de ‘Woldmannen’ of ‘Woltsaten’) gezamenlijk

werd getroffen om het buitenwater buiten te houden. Zijn functie is vergelijkbaar met die van de Borg tussen Drenterwolde en het tot Fivelgo behorende Duurswold.

Wie een dijk legt om het buitenwater te weren, sluit daarmee ook het binnenwater op en moet een middel zoeken om het kwijt te raken. Het bouwen van dijken en zijlen gaat dus samen.

Het lozen van het eigen water was geen simpele opgave, in het bijzonder daar waar de bodem aan daling onderhevig was en hoog water vanuit zee en vanuit Drenthe de afstroming van het eigen water soms langdurig hinderde.

Voor de afwatering was men aangewezen op natuurlijk verval. Pas in de 15e eeuw wordt de eerste poldermolen genoemd.

De Poel in de Wolddijk (Google)

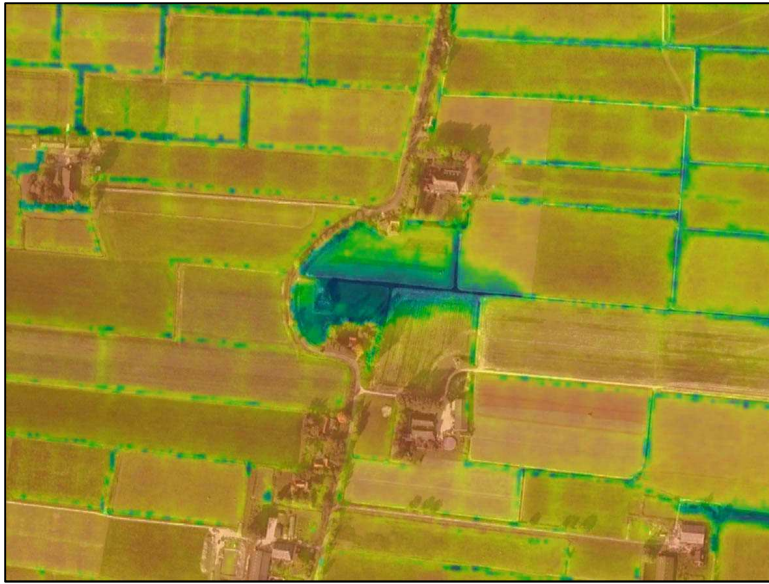
De halfronde bocht in de Wolddijk ten zuidwesten van Bedum herinnert aan een dijkdoorbraak. De sporen daarvan zijn ook op de hoogtekkaart herkenbaar.

Verondersteld wordt dat we hier te maken hebben met een van de gevolgen van de stormvloed die op 4 februari 1249 de Ommelanden teisterde en waarover abt Menko van Wittewierum ons vertelt. Hij schrijft: *Et tunc agger occidentalium, qui dicitur novus, fuit interruptus* ('en toen brak de dijk van de westerlingen, die "nieuwe dijk" werd genoemd').⁶

Er was toen echter geen sprake van een totale inundatie: er waren in de Wolden nog hoge plekken die niet door zout water werden overspoeld en waar de rogge niet bedorven raakte. Maar, zo schrijft Menko, daar werden de weiden wél aangetast door het zoute water en kwam bijna alle vee om.

Deze passage maakt duidelijk dat de verschillende fasen van de ontwikkeling van het Woldland halverwege de 13de eeuw naast elkaar voorkwamen: op de hoge gedeelten werd graan geteeld, daar waar het veen was verdwenen en de bodem gedaald was, werd vee geweid.

⁶ H.P.H. Jansen en A Janse (ed. en vert.), *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum* (Hilversum 1991) 376-377.

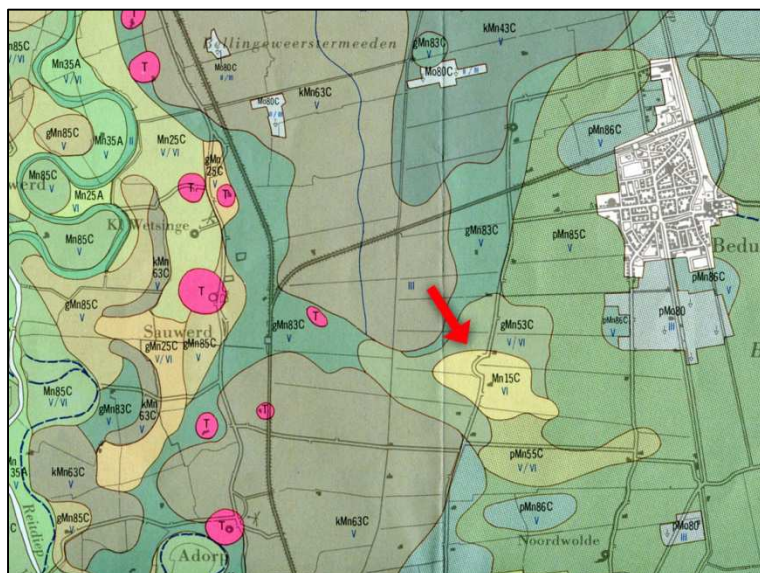
De Poel in de Wolddijk (AHN)

Binnen de halfronde bocht in de Wolddijk ligt de bodem opvallend veel lager.

Niets opvallends te zien

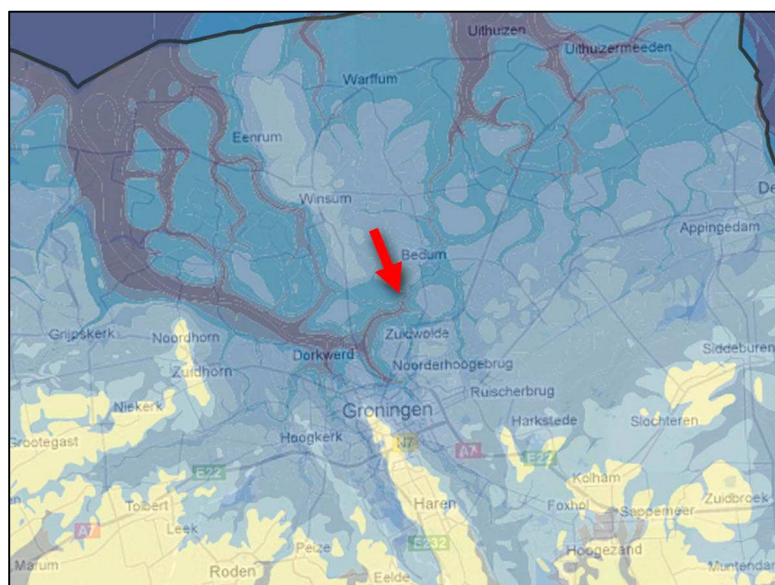
In het veld is het hoogteverschil nauwelijks zichtbaar. Maar net als de hoogtekkaart laat ook de bodemkaart sporen van de dijkdoorbraak zien.

Inbraaksporen bij de Poel op de bodemkaart

Ook op de bodemkaart is de 'afdruk' van de dijkdoorbraak zichtbaar.

Het volgende plaatje laat zien dat het hier zichtbare spoor correspondeert met een laagte in de pleistocene ondergrond.

De Poel en het pleistoceen

Het pijltje wijst naar de plek waar de Wolddijk halverwege de 13^e eeuw is doorgebroken. Maar lang niet altijd is zo'n duidelijke relatie tussen onder- en bovengrond zichtbaar.

De Wolddijk bij de Poel

In een gebied met zoveel rechte lijnen is een bocht als deze iets heel bijzonders.
Hier 'sloeg de natuur terug'.

Stuwtje aan de Wolddijk

We kijken vanaf de Wolddijk in oostelijke richting. Het stuwtje op de voorgrond illustreert de problematiek van het Centrale Woldland, dat het karakter heeft van een diep bord. Vanaf de randen loopt het water naar het centrum.

Rechts op de achtergrond is nog net de kerk van Noordwolde te zien.

Raadsels rond Bedum

- 1 Woldland
- 2 **Het Nieuwe Gat**
- 3 Hunze, Kleislout en Zuidwoldermaar
- Pauze
- 4 De constructie van het Boterdiep
- 5 Olde Ae, Nije Ae en Wetsingermaar
- 6 De grenzen van Noorddijk
- 7 Kardingermaar
- 8 Tot slot

Een oorkonde van 1 augustus 1321 en 24 februari 1322

De afgebeelde oorkonde bevat twee teksten van verschillende data. In het oorkondenboek van Groningen en Drenthe luiden de korte samenvattingen daarvan aldus:

OGD I 272: De overheden der landschappen Hunsingoo en Fivelgoo en der stad Groningen sluiten eene overeenkomst over een sluis in de Hunse'.

OGD I 273: Egbert en Egbert, prefecten van Groningen, en de schout Otto Buning bekrachtigen eene overeenkomst van de landschappen Hunsingoo en Fivelgoo en de stad Groningen met het Goorecht over een sluis in de Hunse.

In de huidige archiefinventaris is het stuk beschreven als volgt:

Akte waarbij Egbertus, zoon van Adolfus, prefect in Groningen, Egbertus, zoon van Godekinus, prefect, en Otto, schulte in Groningen, een authentiek afschrift ('vidimus') geven van een verdrag uit het jaar 1321 tussen de rechters van Hunsingo en Fivelgo en de raden van Groningen inzake een bij de Sint Walfridusbrug te leggen sluis.

Een artikel met reactie

In het vierde nummer van jaargang 2009 van *Stad en Lande* stond een artikel waarin het voorstel werd gedaan om deze tekst in verband te brengen met de omleiding van de Hunze langs de oostzijde van de stad Groningen. Ik heb daarop een reactie geschreven waarin ik heb betoogd dat dit zeker niet het geval was. Toen ik die reactie schreef wist ik zelf nog niet hoe het wel zat, maar voelde wel aan in welke richting ik zou moeten denken. Toen ik mijn theorie had uitgewerkt, bleek dat die niet in een kort artikel kon worden opgeschreven, maar dat het 't beste was om haar te publiceren in samenhang met enkele andere thema's over de Groninger waterstaatsgeschiedenis.

Het resultaat was mijn boek *Een kronkelend verhaal. Nieuw licht op de oude Hunze*.

In het eerste hoofdstuk van dit boek heb ik mijn best gedaan om aannemelijk te maken dat de akten van 1321 en 1322 betrekking hebben op een poging van de inwoners van Innersdijk (en Vierendeel?) om hun uitwatering op de Hunze te verbeteren.

Ubbo Emmius (1547-1625)

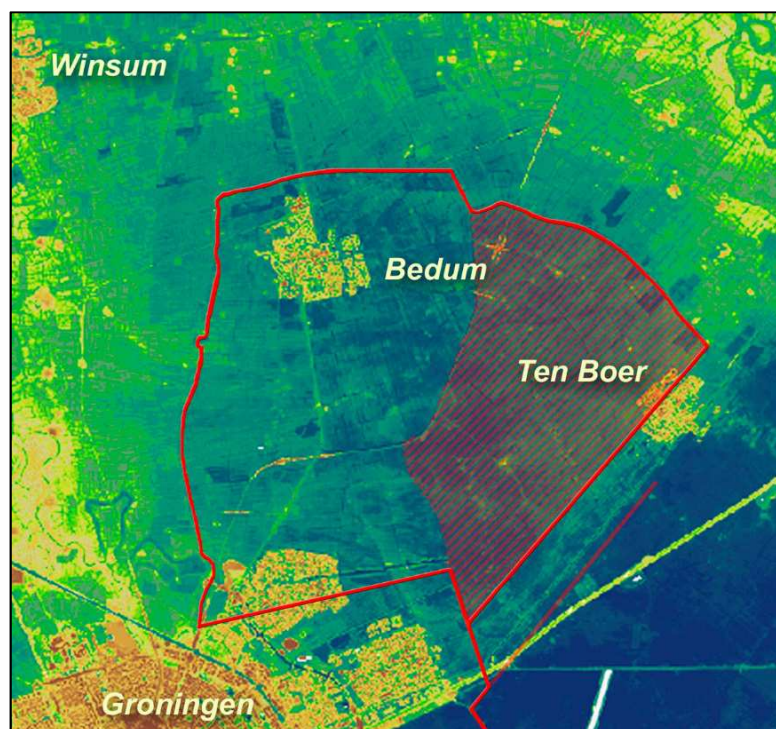
Volgens de oorkonde moest er een *aqueductus* (een zijltocht of de sluis zelf?) komen op een plaats ten zuiden van de 'weg van de brug van de Heilige Walfridus'. De meeste onderzoekers denken dat daarmee de Sint Walfridusweg bedoeld moet zijn. Uit oude

teksten blijkt dat dit de weg is die ook wel 'Kleiweg' werd genoemd en langs het Boterdiep liep. Wij kennen die weg nu als Bedumerweg. De uit de archieven bekende Sint Walfridusweg mogen we echter niet zonder meer gelijkstellen met de 'weg van de brug van de Heilige Walfridus' uit de oorkonde van 1321-1322! Dat deed Ubbo Emmius wel en iedereen volgde hem na.

In zijn grote standaardwerk over de Friese geschiedenis heeft Ubbo een uitgebreide parafrase opgenomen van de akten van 1321 en 1322. Daarbij valt op dat hij daaraan enkele bijzonderheden toevoegde die aan zijn eigen fantasie moeten zijn ontsproten.

Een van die toevoegingen laat zien dat Emmius niet echt heeft begrepen wat er met de beide oorkonden is bedoeld. Volgens hem ging het om een sluis 'ten zuiden van de Sint Walfridusbrug' en moest die gelegd worden in een riviertje dat naar of langs Bedum liep. Emmius dacht blijkbaar aan het Boterdiep en veronderstelde dat dat een rivier was.

Die opvatting is onjuist. De tekst zegt immers dat de zijltocht of sluis moest komen op een plaats 'ten zuiden van de weg van de brug van de heilige Walfridus.' Dat is niet noodzakelijk hetzelfde als 'ten zuiden van de Sint Walfridusbrug'. De 'weg van de brug van de Heilige Walfridus' zou zelfs best *ten noorden* van de Sint Walfridusbrug hebben kunnen liggen.

Nog eens: het Centrale Woldland met zijn binnendijken

Gearceerd is het Fivelgoër deel van het Centrale Woldland.

Op grond van de context van de akte en de omstandigheden die in het begin van de veertiende eeuw heersten is het duidelijk wie degenen waren die in de akte *illi quorum interest of fundatores* ('de belanghebbenden of bouwers'⁷) worden genoemd. Dat moeten de 'woldmannen' of 'woltsaten' zijn die binnen de Wolddijk woonden, en wellicht in het bijzonder die van Innersdijk.

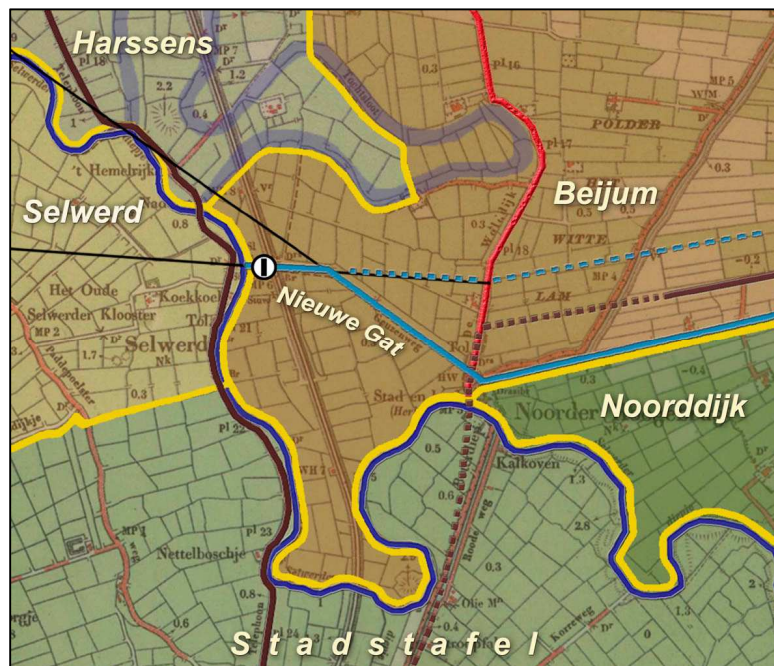
Vanwege het feit dat de betreffende drie kerspelen (Noord- en Zuidwolde en Bedum) op waterstaatkundig gebied in het verband van de Acht Zijlvesten samenwerkten met vijf

⁷ Sc. van de sluis.

Fivelgoër kerspelen, waarvan er één ook binnen de Wolddijk lag (Garmerwolde), ligt het voor de hand dat ook de rechters van Fivelgo bij de onderneming betrokken waren.

Maar het is natuurlijk ook mogelijk dat de beoogde afwatering tevens voor Vierendeel was bedoeld.

Duidelijk is ook welk water door de nieuwe *aqueductus* moest worden geloosd: het moet gaan om het 'eigen water' van dit laaggelegen gebied.

Waar is de aqueductus gebouwd ?

Hier zien we een plaatje uit *Een kronkelend verhaal*. De gele lijnen geven de kerspelgrenzen aan, de rode lijn is de Wolddijk. Volgens de akte van 1321 moest de nieuwe *aqueductus* komen ten zuiden van de weg van de brug van de H. Walfridus of: vanaf een plek ten zuiden van die weg. Tussen deze plaatsbepalingen zit een (klein) verschil. Helaas is er nog een onduidelijkheid. De originele latijnse tekst zegt dat de *aqueductus* moet komen *ab austro vie Sancti Walfridi*. Ik heb *ab austro* tot dusver vertaald als 'ten zuiden van' en heb verondersteld dat 'de weg van de brug van de heilige Walfridus' heeft gelopen over een tracé dat evenwijdig liep aan de Beijumerzuidwending (op dit plaatje aangegeven met een bruine stippellijn).

Ik heb dit steeds een zwak punt in mijn betoog gevonden. Ik ben daarom blij dat ik onlangs een helder moment had en besepte dat we deze hypothetische weg helemaal niet nodig hebben. Alles draait om de vertaling van de latijnse woorden *ab austro*. In *Een kronkelend verhaal* heb ik betoogd dat *ab austro* 'ten zuiden van' betekent. Dat is nog steeds helemaal juist. Maar je kunt die twee woorden ook – heel letterlijk zelfs – opvatten als 'van het zuiden van'.

Tot mijn schande moet ik bekennen dat ik al veel eerder tot dit inzicht had kunnen komen als ik meer vertrouwen had gehad in Herman Elderwolt, pastoor van de Akerk, die in 1525 een vertaling van de oorkondeteks maakte⁸ en de woorden '*ab austro vie Sancti Walfridi*' vertaalde met '*vant suijden des weghe der brugge sunte Walfridi*'.

Om het helemaal helder te maken moet ik toch nog een kleine ingreep doen en 'van het

⁸ GrA T2241-5.

zuiden' interpreteren als 'van het zuidelijke uiteinde van'. Op deze manier opgevat kan met 'de weg van de brug van de heilige Walfridus' immers gewoon de Wolddijk bedoeld zijn en past de plaatsaanduiding precies bij de – nog altijd bestaande – situatie. Het oostelijke einde van het Nieuwe Gat bevindt zich immers op de plek waar de Wolddijk bij de Beijumerzuidwending en de noordelijke dijk langs de Hunze uitkomt. De lezing 'van het zuidelijke uiteinde' voor 'het zuiden' komt me heel acceptabel voor, zeker wanneer ik me verplaats in de situatie van de klerk die in 1322 de Latijnse tekst van de twee akten moest opstellen. Hoe vertaal je 'van het zuidelijke uiteinde van de weg van de brug van de heilige Walfridus' in het Latijn? Misschien had ik gedacht aan *ab australi fine vie Sancti Walfridi* of *ab australi terminatione vie Sancti Walfridi*, maar al weifelend zou ik misschien toch gekozen hebben voor *ab austro vie Sancti Walfridi*.

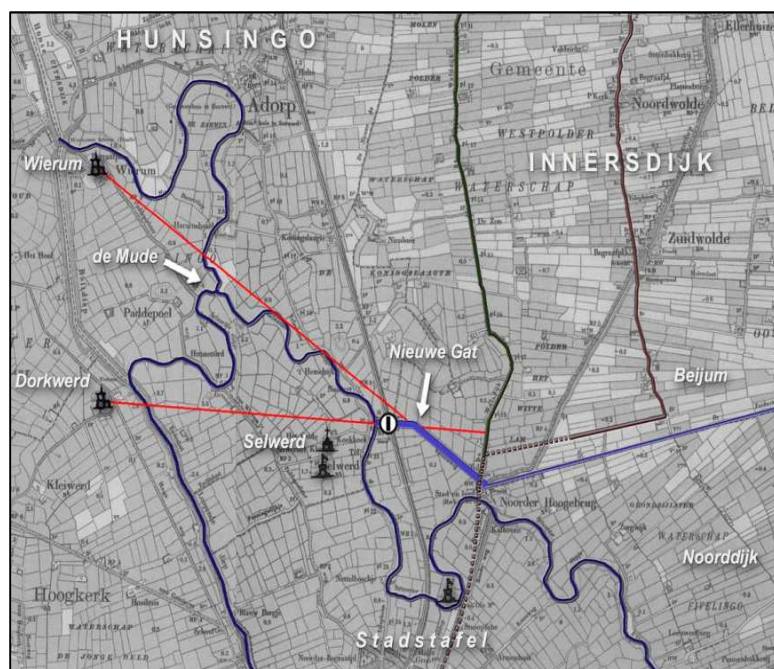
Op de kern van het verhaal heeft deze herziene interpretatie geen invloed, maar ik ben toch blij dat ik van de zwakke hypothese af ben.

Voor de locatie van de nieuwe waterlossing waren ook andere varianten mogelijk. Een daarvan is hier aangegeven met een blauwe stippellijn.

Het Nieuwe Gat werd gegraven binnen de Hunsingoër parochie Beijum. Dat daarover met 'het buitenland' moest worden overlegd, komt door de effecten die de aanleg van de zijlen zou kunnen hebben voor de inwoners van andere gebieden die op de Hunze afwaterden.

Door deze nieuwe zijltocht werd het water van Innersdijk benedenstrooms op de Hunze gebracht. Op die manier kon men concurrentie met het Noorddijkster water vermijden. Bovendien was hierdoor Innersdijk bij laag water 'het eerst aan de beurt' om zijn water te lozen.

De verkaveling van het gebied ten noorden van het Nieuwe Gat lijkt te zijn afgeleid van de in 1321/1322 gegraven waterlossing. Zou dit gebied voordien niet of nauwelijks zijn gebruikt?

De constructie van het Nieuwe Gat

Het geknikte tracé van het Nieuwe Gat is geconstrueerd aan de hand van twee lijnen, waarvan de westelijke is geraaid op de kerk van Dorkwerd en de oostelijke op die van Wierum.

Volgens de gemaakte afspraken moest de zijkant tijdens 'de derde eb' worden gesloten. Dat betekent dat men de sluis zo moest bouwen, dat het binnenwater naar believen kon worden vastgehouden, ook wanneer dat hoger stond dan het buitenwater. Met andere woorden: men kon niet volstaan met een simpele spuisluis, er moest een complex, bestaande uit vloed- en ebdeuren, worden gebouwd.

Deze bepaling had tot doel om de hinder voor de andere gebieden die op de Hunze loosden zoveel mogelijk te beperken. Wanneer het Nieuwe Gat twee keer per drie etmalen gesloten bleef, hadden de anderen de Hunze voor zichzelf.

Vanaf de plek waar de zijlen werden gebouwd zette men een lijn uit die in het verlengde lag van de lijn tussen de zijl en Dorkwerd. Op dit kaartje is die lijn in haar volle lengte ingetekend. Wanneer de gravers deze richting tot aan de Wolddijk zouden hebben aangehouden, zouden ze zijn uitgekomen op een punt dat 450 meter *ten noorden* ligt van het zuidelijke uiteinde van de 'weg van de brug van de heilige Walfridus'. Afgesproken was echter, dat de nieuwe zijltocht daar moest komen. Daarom raade men vanaf het westelijke uiteinde van de noordelijke sloot van de Beijumer Zuidwending een lijn op de kerk van Wierum en volgde bij het graven van de zijltocht die lijn tot het snijpunt met de op Dorkwerd geraaide lijn.

Deze gang van zaken biedt een verklaring voor de vreemde knik die het Nieuwe Gat vertoont. Omgekeerd is de knik in het Nieuwe Gat een indirect argument voor de stelling dat de akte van 1321 inderdaad de aanleg van het Nieuwe Gat betreft. De twee richtingen waarvan deze knik getuigt verwijzen immers naar de twee alternatieven die toen voorlagen.

Nieuwe Gat en Geuzenweg op de hoogtekaart

Op gewone foto's komt het reliëf niet zo goed uit, op de hoogtekaart zoveel te beter. De donkerblauwe vlekken zijn afgetichelde percelen.

Op dit plaatje is goed te zien dat de verkaveling van het gebied ten noorden van de Geuzenweg secundair is ten opzichte van het Nieuwe Gat.

Het op Wierum geraaide deel van het Nieuwe Gat

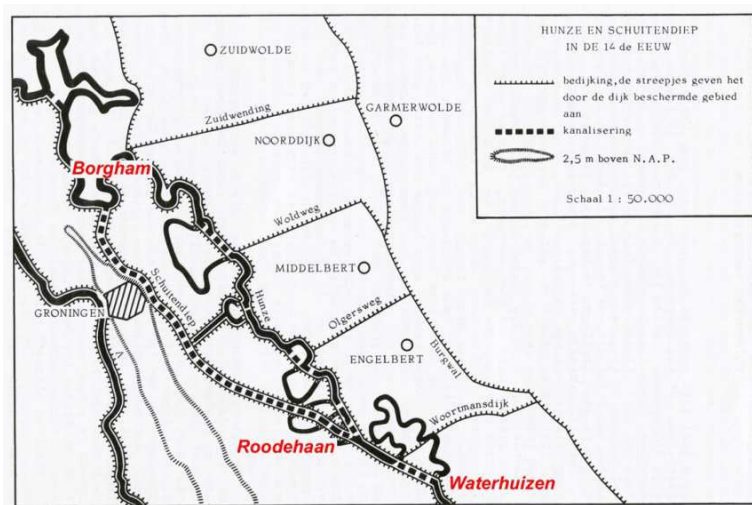
We kijken hier vanaf de knik in zuidoostelijke richting, naar Noorderhoogebrug toe (met de korenmolen Wilhelmina).

Raadsels rond Bedum

- 1 Woldland
- 2 Het Nieuwe Gat
- 3 **Hunze, Kleisloot en Zuidwoldermaar**

Pauze

- 4 De constructie van het Boterdiep
- 5 Oude Ae en Wetsingermaar
- 6 De grenzen van Noorddijk
- 7 Kardingermaar
- 8 Tot slot

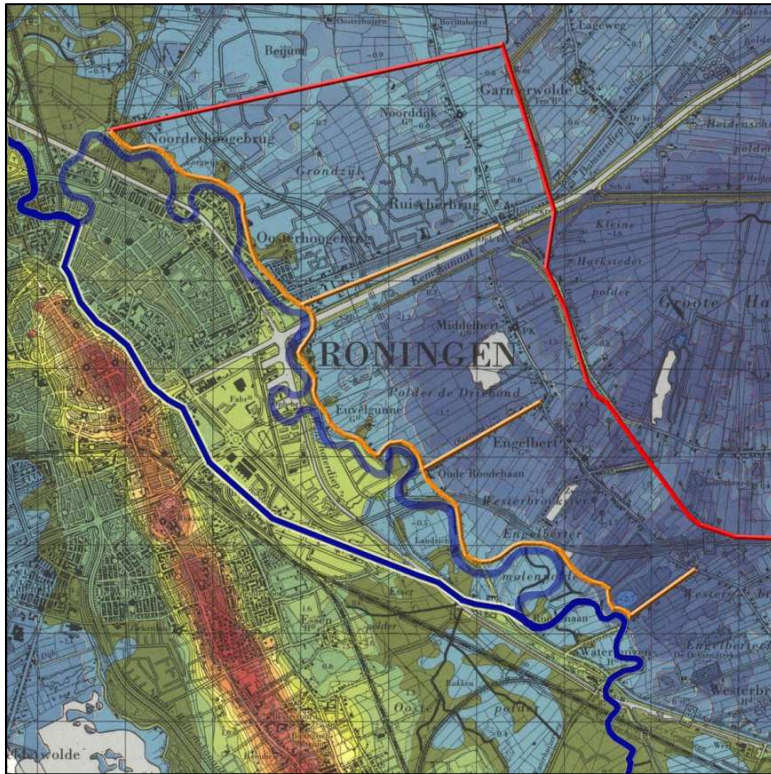

De afleiding van de Hunze volgens Overdiep

Volgens Gerrit Overdiep is het Schuitendiep aan het eind van de 14^e eeuw gegraven. Dit plaatje is een enigszins gewijzigde en aangevulde versie van de illustratie die hij bij zijn publicatie (1973) voegde.

De toenmalige politieke situatie lijkt daarvoor geschikt. In 1392 had het stadsbestuur de regie over het Gorecht van het Utrechtse domkapittel overgenomen. Dat betekent dat het vanaf dat jaar in de gelegenheid was om het initiatief voor een dergelijk project te nemen en de uitvoering ervan aan de ingezetenen van het Gorecht op te dragen.

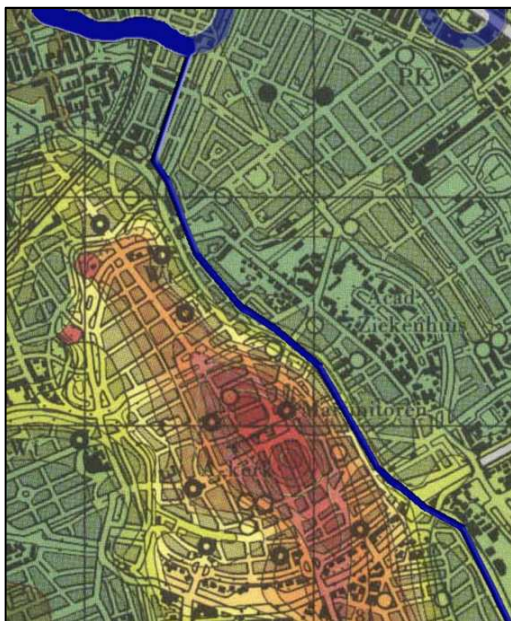
Er is maar één schriftelijke bron die het bestaan van het Schuitendiep rond 1400 lijkt aan te tonen. Wanneer de kroniekschrijver Johan van Lemego beschrijft hoe bisschop Frederik van Blankenheim, ontevreden over het verkanselen van de Utrechtse rechten door het domkapittel, in het jaar 1401 de stad Groningen belegerde, vertelt hij dat de bisschop zijn kanonnen op de Kempkensberg opstelde en ten noorden daarvan een droge gracht liet graven '... in oostelijke richting naar beneden tot aan een stromende waterloop, die uit het Helperhamrik kwam'. Welke andere 'stromende waterloop' zou Van Lemego hier kunnen bedoelen dan de omgelegde Hunze?

Afleiding van de Hunze (c. 1400)

Het nieuwe diep was een geduchte ingreep in het landschap. Het zorgde ervoor dat het Drentse water wat gemakkelijker kon afstromen en uit de buurt bleef van de drie noordelijke Drenterwolder kerspelen. Maar het bracht ook nieuwe problemen met zich mee:

- Het peil in het Schuitendiep stond vaak hoger dan dat van de aangrenzende landerijen, zodat het nieuwe kanaal de ontwatering daarvan bemoeilijkte; bij dijkdoorbraak dreigde zelfs overstroming.
- Het nieuwe diep moest verschillende bestaande landwegen en watergangen kruisen.

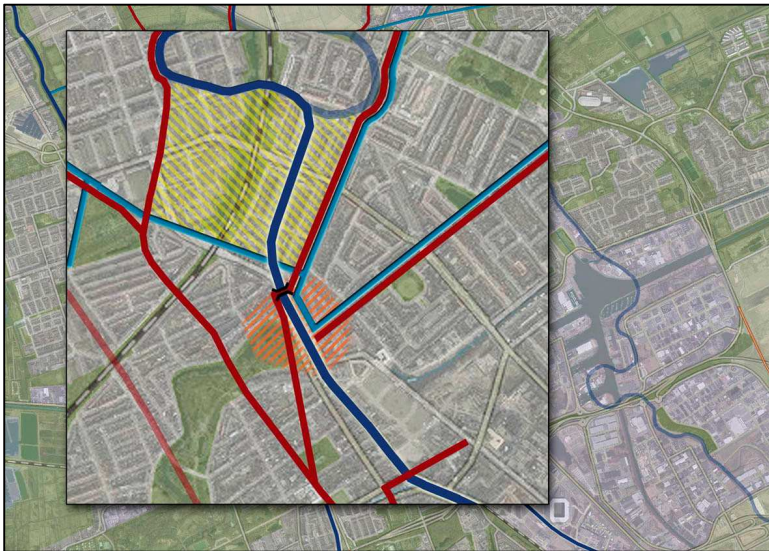
Het tracé van Schuitendiep en Selwerderdiep volgt het reliëf

Op dit kaartje is goed te zien dat het nieuwe kanaal ruwweg de hoogtelijnen volgt. Bij Groningen loopt het parallel aan de hoogte van de Hondsrug. Daardoor hoefde men alleen aan de oostzijde een dijk te leggen.

Aan de oostzijde van de middeleeuwse stad liep het kanaal parallel aan de oostelijke stadsgracht. Hier, in het bijzonder bij de Nieuwe Sint Jansstraat, is duidelijk te zien dat het hamrik veel lager ligt dan het Schuitendiep.

De Nieuwe Sint Jansstraat ligt laag

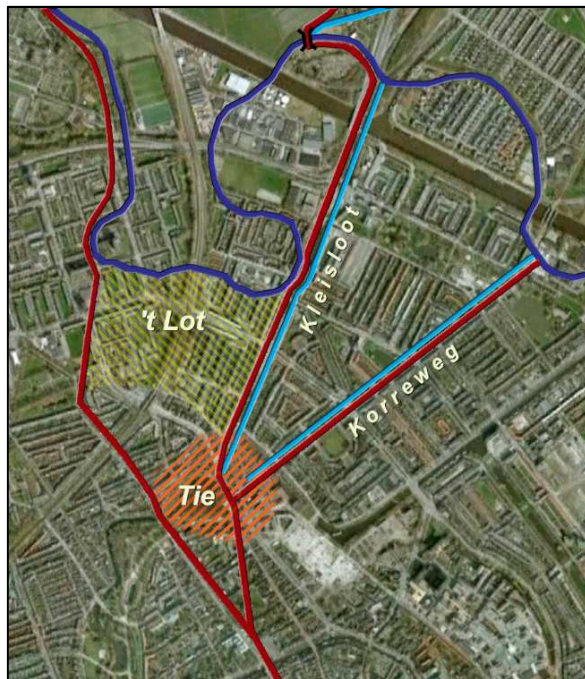
Een ingewikkelde situatie

Zoals gezegd moest de omgelegde Hunze binnen het stadsgebied van Groningen enkele land- en waterwegen kruisen. Ik laat de landwegen buiten beschouwing en concentreer me op de watergangen ten noorden van de stad.

Om de zaak niet al te onoverzichtelijk te maken heb ik de dijken weggelaten, die ten oosten van het Selwerderdiep en in het Lot (geel gearceerd) aan beide kanten langs het nieuwe kanaal zijn gelegd.

Tegenwoordig geldt de verkeerssituatie aan de kop van de Korreweg als de ingewikkeldste van het hele land. Rond 1400 was het niet anders.

Ik hoef in dit verband niet dieper op de zaak in te gaan. Maar hoe was de situatie hier vóórdat het Selwerderdiep (het noordelijke uiteinde van het Schuitendiep) hierlangs werd geleid?

Kleislout en Tie

Ik vermoed dat de Kleislout in de tweede helft van de veertiende eeuw is gegraven als onderdeel van een vaarverbinding tussen Hunsingo en Groningen.

Op het plaatje zien we:

- de weg van Groningen naar Ubbega (het op de Hondsrug gelegen gedeelte wordt in een oorkonde van 1257 de 'Strete' genoemd en was dus geplaveid)
- 'het Lot': het laagland tussen de Hondsrug en de Hunzekronkel rond de Borgham (geel gearceerd)
- de Sint Walfridusbrug
- de Kleislout en Kleiweg
- de Tie (oranje gearceerd).

Een 'tie' is in het Nedersaksische taalgebied een stuk openbare ruimte dat bij een dorp behoort. Het woord Tie komt in dezelfde akte van 1257 voor die ook 'de Strete' noemt; verder wordt de Tie in 1434 genoemd als plaatsbepaling. Uit de context blijkt dat het moet gaan om het gebiedje dat hier oranje is gearceerd.

Ik vermoed dat de Tie de plek was waar de Hunsingoër schippers hun handelswaar aan land brachten en dat de producten vanaf deze plaats via 'de strete' naar de markt werden gebracht.

Hoe Hunze en Boterdiep elkaar kruisten

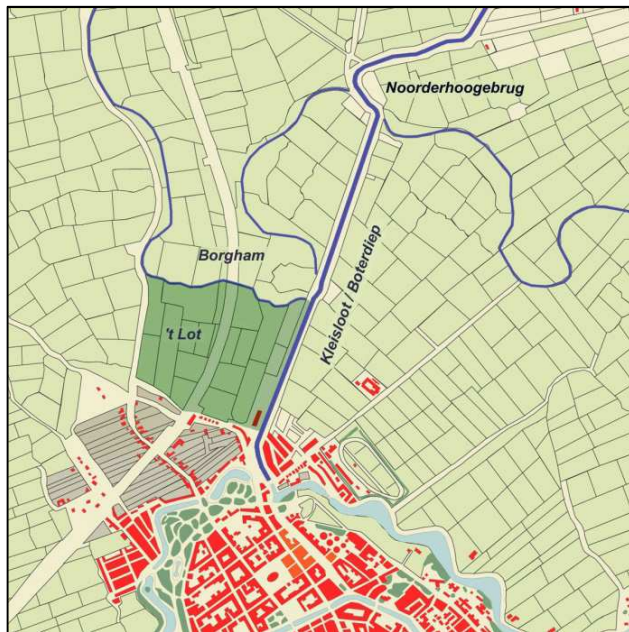
De situatie in Noorderhoogebrug, ingetekend op de moderne stadsplattegrond. De details zijn onbekend; de tekening heeft daardoor een schematisch karakter.

Op het kaartje zien we onder meer:

- de Wolddijk
- het Nieuwe Gat
- de Kleislout en Kleiweg
- het Zuidwoldermaar (wordt voor het eerst genoemd in 1408)

De rode pijl wijst naar de Sint Walfridusbrug, de gele lijn laat de route zien die de schippers tussen Groningen en Hunsingo volgden, en de rode blokjes geven de twee overtoeren aan die ze moesten 'nemen'.

De schippers die vanuit Hunsingo naar de stad wilden, moesten hun bootjes met behulp van een overtoom vanuit de Beijumerzuidwending over de noordelijke dijk van de Hunze trekken. Vervolgens moesten ze hun schuitjes vanuit de Hunze over de zuidelijke dijk halen om in de Kleislout te komen.

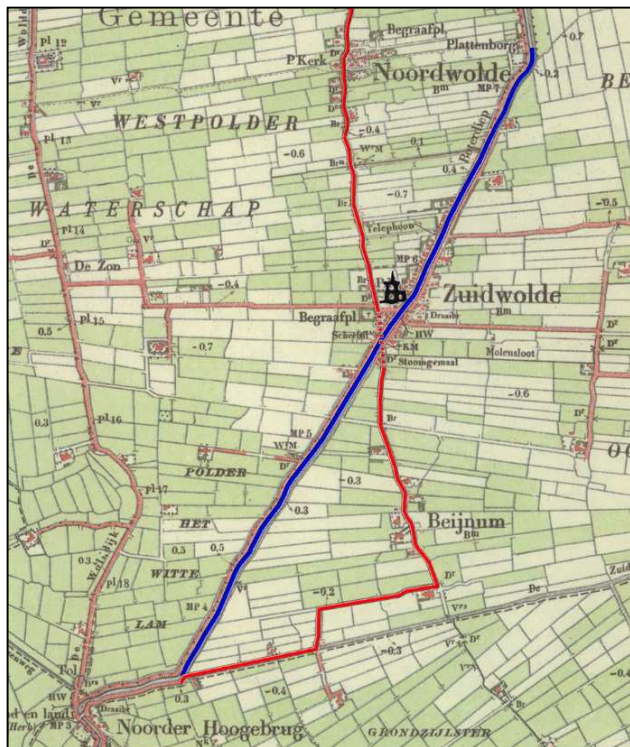
Het Boterdiep gaat door de verkaveling

De Kleislout (het latere Boterdiep) doorsnijdt ten noorden van de Borgham het oude verkavelingspatroon. Dat duidt erop dat deze watergang jonger is dan de percelering en met een ander doel is gegraven dan de waterafvoer. Dat wordt bevestigd door het feit dat hij bij de Borgham buiten om de Hunze meebuigt. Beide watergangen stonden blijkbaar los van elkaar en het water erin verschilde in peil.

Ik vermoed dat de Kleislout gegraven is terwille van het vervoer over water. De aanleg ervan zou in verband kunnen staan met de vrede die Groningen en de Ommelanders in 1338 met elkaar sloten. Kort daarna brak een pestepidemie uit die een groot deel van de bevolking uitroeide en de samenleving ontwrichtte. Toen die ellende achter de rug was is – zo lijkt het – een periode van samenwerking aangebroken, ook op economisch terrein. Groningen werd toen het centrum van de 'Friese Zeelanden'. Daarbij passen goede verbindingen met de Groninger markt.

De afbeelding is een bewerkte versie van een door Henk Kampen op basis van de topografische atlas van 1930 gemaakte kaart.

Met groen is 't Lot aangegeven, het lage gebied tussen de grote Hunzekronkel en de noordelijke punt van de Hondsrug. We zullen dat straks opnieuw tegenkomen.

Het Zuidwoldermaar tussen Noorderhoogbrug en Plattenburg

Ook ten noorden van Noorderhoogbrug gaat het Boterdiep (het voormalige Zuidwoldermaar) tot aan Plattenburg schuin door de verkaveling. Het doorsnijdt ook de oude weg van Beinum naar Noordwolde en lijkt een beetje uit te wijken voor de Zuidwolder kerk.

Afwateringssloten zijn onderdeel van en passen doorgaans in het verkavelingspatroon; watergangen die daarvan afwijken zijn blijkbaar met een ander doel aangelegd.

Kerk en Boterdiep in Zuidwolde

Ofschoon de jonge boompjes op de linkeroever het zicht op het kanaal enigszins belemmeren, laat deze foto zien dat het Boterdiep de kerk van Zuidwolde als het ware schampt.

Oorspronkelijk was de ruimte tussen de kerk en het Boterdiep nog krapper. Halverwege de negentiende eeuw is de kerk aan de oostkant ingekort om de trekweg langs het kanaal te kunnen verbreden.

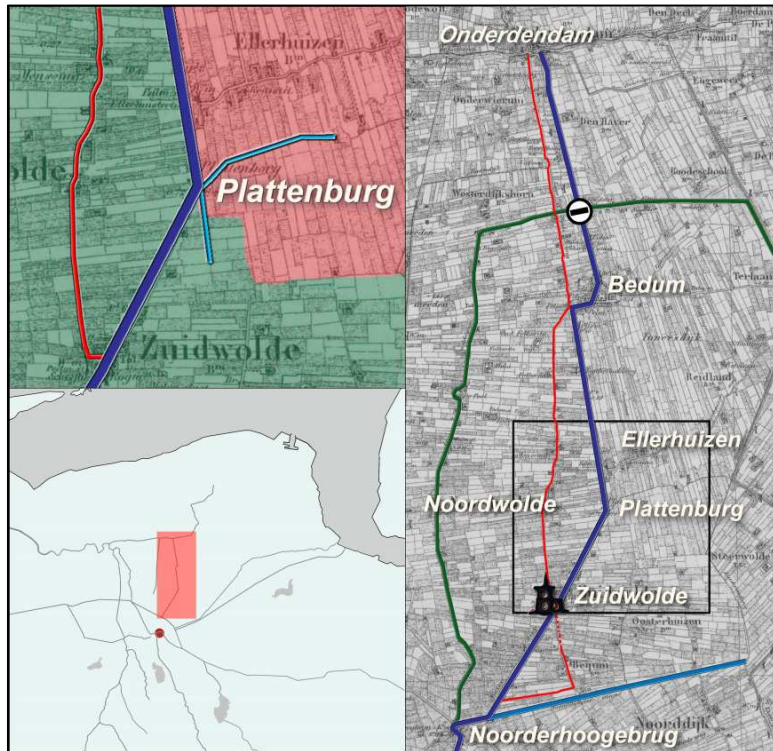
Boterdiep in Zuidwolde op een
ansicht uit 1915

Het Boterdiep in Zuidwolde op een ansicht van omstreeks 1915 (uitgave van H. Oomkens).
Op dit plaatje is nog duidelijker te zien dat het Boterdiep zich om de kerk van Zuidwolde heen kromt.

Het Boterdiep ten
noorden van Zuidwolde

Het Boterdiep is vanuit het noorden op de kerk van Zuidwolde georiënteerd.

Het Boterdiep ten noorden van de Hunze

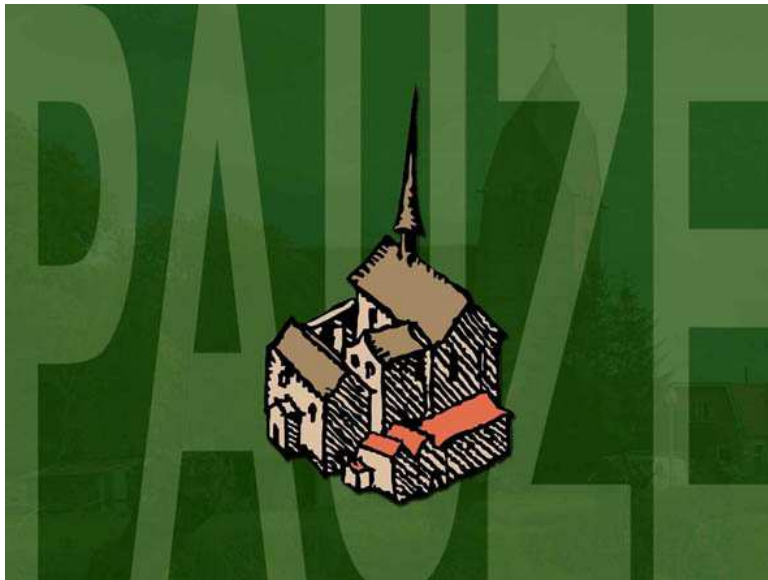
Het detailkaartje linksboven correspondeert met het zwarte kader op de rechterhelft van de afbeelding. De verschillende verkavelingsblokken zijn als groene en rode vlakken aangegeven.

Het groene blok is ontgonnen vanaf Ubbega in het westen, het rode vanaf de Deel in het noorden.

Het gedeelte van het Boterdiep tussen Plattenburg en Onderdendam (het noordelijke stuk) past in de verkaveling, het stuk tussen Noorderhoogebrug en Plattenburg doorsnijdt die. Dit wijst erop dat het noordelijke deel oorspronkelijk vooral de afwatering heeft gediend en dat het zuidelijke deel later en ten behoeve van de scheepvaart is gegraven.

Op de plaats waar het Boterdiep de Wolddijk (de groene lijn) kruist, ligt de Bedumerzijl ('Bederazijl').

Deze aanwijzingen zijn voldoende om te concluderen, dat het Boterdiep vanuit Hunsingo naar Groningen is gegraven. Vanaf Plattenburg richtte men zich op Zuidwolde, en voorbij die plaats hield men de oorspronkelijke richting aan. Daardoor kwam men op een wat vreemde plaats in de Beijumerzuidwending uit: ruim 600 meter oostelijk van de Sint Walfridusbrug.

Raadsels rond Bedum

- 1 Woldland
- 2 Het Nieuwe Gat
- 3 Hunze, Kleislout en Zuidwoldermaar

Pauze

- 4 De constructie van het Boterdiep
- 5 Oude Ae en Wetsingermaar
- 6 De grenzen van Noorddijk
- 7 Kardingemaal
- 8 Tot slot

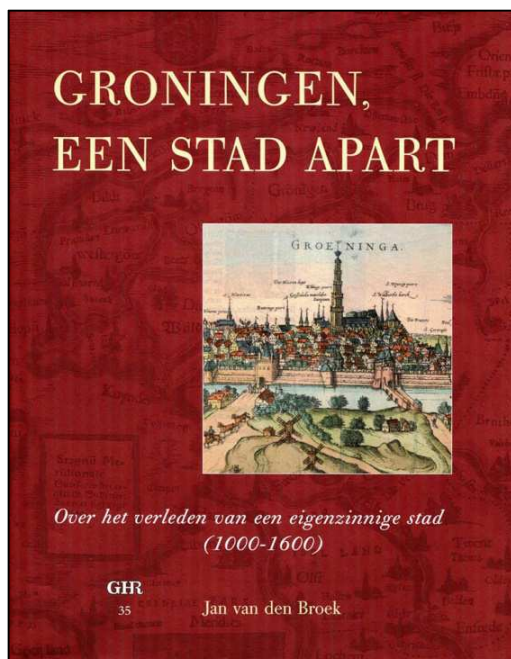
Raadsels rond Bedum

- 1 Woldland
- 2 Het Nieuwe Gat
- 3 Hunze, Kleislout en Zuidwoldermaar

Pauze

4 De constructie van het Boterdiep

- 5 Oude Ae en Wetsingermaar
- 6 De grenzen van Noorddijk
- 7 Kardingermaar
- 8 Tot slot

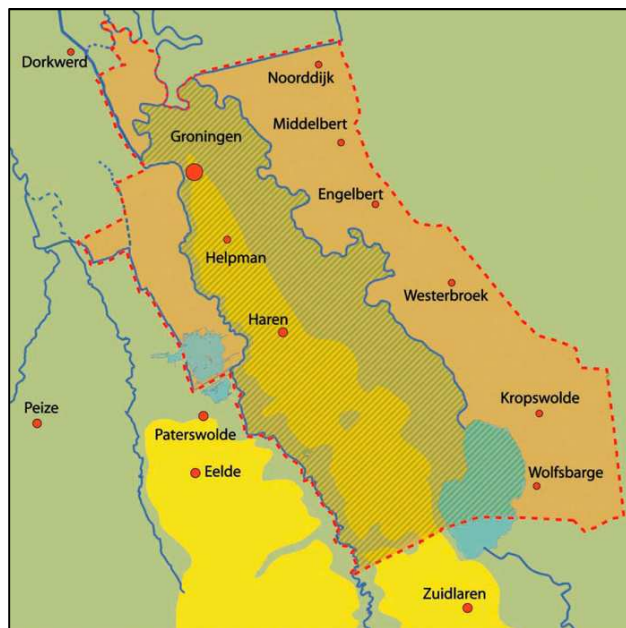

Groningen, een stad apart. Over het verleden van een eigenzinnige stad (1000-1600)

Dit boek (verschenen in 2007) is eigenlijk een bundel waarin vier losse studies in één band zijn gezet. De oorspronkelijke uitgave is al een tijdje uitverkocht, maar als je op de titel googelt kom je bij een PDF versie ervan. De uitgever heeft inmiddels gezorgd voor een reprint.

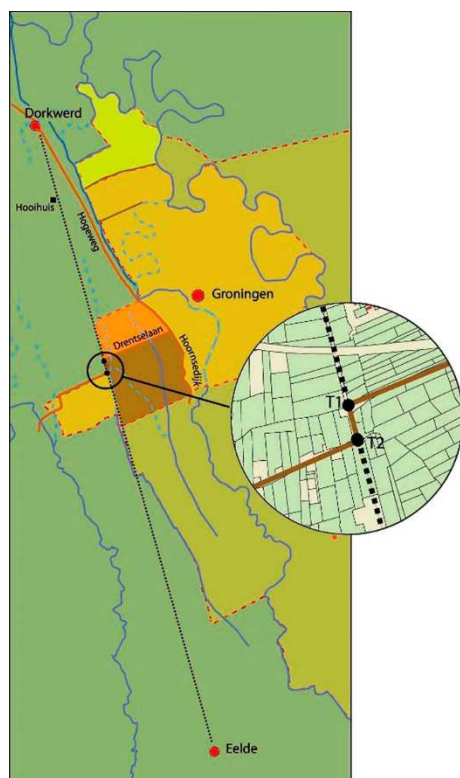
Het hoofdstuk 'Groningens eerste parel' in *Groningen, een stad apart* behandelt de vraag hoe het komt dat de stad Groningen de overheidsrechten in het Gorecht of Gericht van Selwerd in handen heeft gekregen en zo in de 17e eeuw een begin kon maken met de exploitatie van de venen onder Sappemeer. In opzet was dit verhaal heel oud. Ik schreef de eerste versie in het begin van de jaren 80, maar heb nooit de tijd gevonden om er iets van te maken.

In dit hoofdstuk ben ik op zoek gegaan naar de grenzen van het Gorecht, die grotendeels van kunstmatige origine zijn.

De grenzen van het Gorecht

Het kerngebied van de schenking van 1040 ligt tussen natuurlijke grenzen en is groen gearceerd. De rest is ontginningsgebied. Met name daarin vinden we vooral strakke kavel- en grenslijnen.

De constructie van de lijn Dorkwerd-Eelde

Een van de dingen die me daarbij opvielen was de lijn Dorkwerd-Eelde. Het lijkt erop dat die oriëntatielijneen rol gespeeld heeft bij de afbakening van invloedssferen en de inrichting van het land.

Korrel

De vraag is natuurlijk hoeveel waarde je aan deze en andere soortgelijke lijnen in het landschap moet schenken.... Als je als wetenschapper serieus genomen wilt worden is het misschien beter om erover te zwijgen.

Anderzijds: als je er niet over praat kom je ook niet verder. Om die reden gebruik ik dit deel van de avond om enkele – van de vele – structuurlijnen te bespreken die ik in de gemeente Bedum en daaromtrent ben tegengekomen.

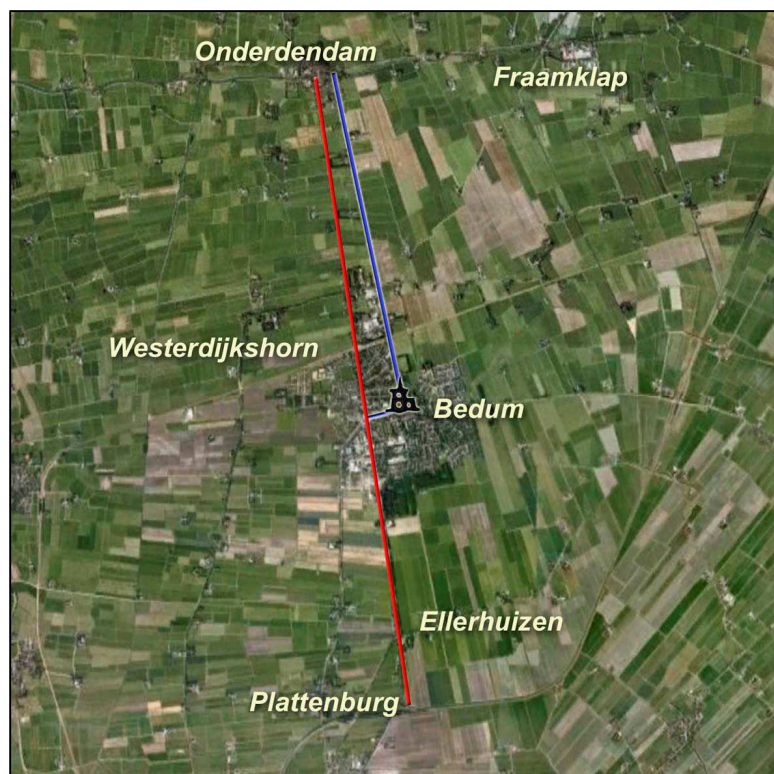
Walfriduskerk in Bedum

In de 10e en 11e eeuw, toen het land werd ingedeeld, hadden de kerken zeker nog geen torens die als bakens konden worden gebruikt. Toch lijkt het erop dat kerken zoals die van Zuidwolde, Garmerwolde, Middelstum, Warffum en (vermoedelijk) ook Garnwerd als zodanig zijn gebruikt.

Het Boterdiep tussen Onderdendam en Bedum

In het geval van Bedum krijg je zelfs heel sterk de indruk dat het tracé van het Boterdiep – de oudste ontwateringssloot van het Hunsingoër deel van het Centrale Woldland, in oude archiefstukken ook wel de ‘Bedumer wagenreed’ genoemd – bepaald is door de locatie van de Sint Walfriduskerk.

Boterdiep en Stadsweg/Lageweg

Maar is die indruk ook juist?

Even ten westen van het Boterdiep (hier aangegeven met een blauwe lijn) loopt de Stadsweg/Lageweg (rode lijn). Boterdiep en Stadsweg/Lageweg lopen niet precies evenwijdig aan elkaar, maar géren een beetje. De verkaveling tussen beide lijnen lijkt een soort overgangsgebied te zijn.

Ook de andere lijnen in het ontginningsgebied géren, maar er is geen voor de hand liggend gemeenschappelijk snijpunt aan te wijzen dat als richtpunt van de percelering kan hebben gediend.

In Bedum zelf verspringt het Boterdiep. Ten zuiden van het dorp ligt het diep op het verlengde van de Stadsweg/Lageweg en vormt daar de grens tussen de ontginningsbeweging vanaf Ubbega en die welke vanuit het noorden is ondernomen.

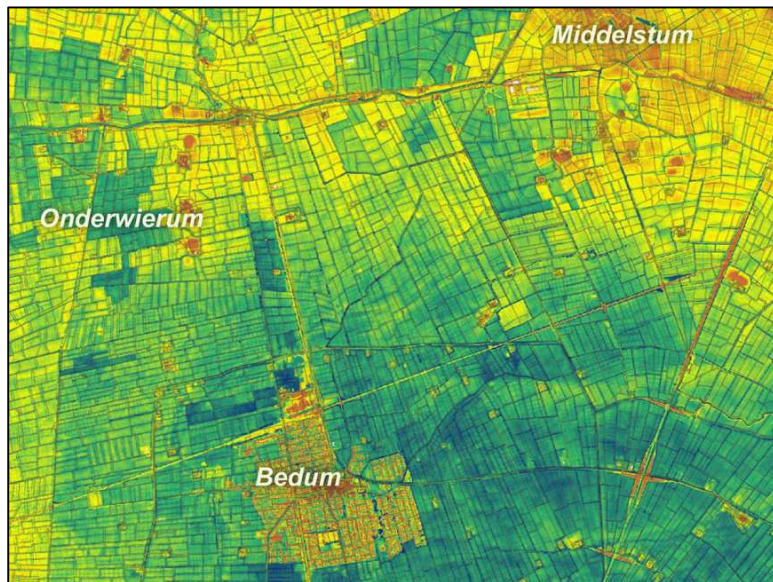
Het Boterdiep tussen
Onderdendam en Bedum

Het lijkt erop dat het Boterdiep geraaid is op de kerk van Bedum. Maar voor de duiding van de oriëntatie van een watergang hebben we meer nodig dan één oriëntatiepunt. Wanneer men water uit de omgeving van Bedum naar de Deel wilde afvoeren, waren er immers oneindig veel punten vanwaar men een lijn op de kerk van Bedum kon construeren. De vraag is dus waarom men voor het graven van een watergang in de richting van Bedum precies voor dat punt in het huidige Onderdendam heeft gekozen waar nu het Boterdiep in de Deel (Winsumerdiep) uitkomt.

Er is in de buurt geen tweede punt te vinden dat bij de oriëntatie van het diep een rol gespeeld kan hebben.

In de loop van de tijd heb ik maar liefst drie theorieën bedacht ter verklaring van de constructie van dit gedeelte van het Boterdiep. Twee ervan zijn zo gekunsteld, dat ik er zelf geen vertrouwen meer in heb, alleen de derde komt mogelijk in de buurt van de waarheid.

Ofschoon bij de twee inmiddels gedumpte hypothesen observaties aan de orde komen die voor het verdere onderzoek van waarde zijn, laat ik die nu buiten beschouwing.

Tussen Bedum en de Deel

Op de hoogtekaart zien we ten oosten van Bedum een laagte in noordoostelijke richting lopen. Dat is de bedding van het Ter Laanstermaar. De oriëntatie ervan wijkt af van het gros van de kavellijnen in het gebied tussen Bedum en de Deel, die alle ongeveer noord-zuid lopen. Een aantal ervan loopt min of meer evenwijdig aan elkaar. Dat is vooral het geval in de buurt van Rodeschool. Ten westen daarvan, tussen het Boterdiep en de Ketellaan, géren de lijnen. Een convergentiepunt van deze gérende lijnen heb ik niet kunnen vinden.

De oriëntatie van deze lijnen hangt vermoedelijk samen met lokaal landmeterswerk, waarbij aan de boven- en onderzijde van het in te delen ontginningsblok een gelijk aantal kavels zijn afgepasst. Wanneer de lengte van de bases aan boven- en onderkant niet gelijk is, krijg je vanzelf gérende percelen.

Je kunt wel verder fantaseren over de manier waarop men het land hier verkaveld kan hebben, maar erg zinvol lijkt me dat niet. Toch wil ik er toch nog iets meer over zeggen. De reden daarvoor is dat de locatie van de in mei vorig jaar ingestorte boerderij Ter Laan 31 wel eens bepalend kan zijn geweest voor de verkaveling van dit stuk van het Woldland, en dus – indirect weliswaar – ook voor de oriëntatie van het Boterdiep tussen Bedum en Onderdendam.

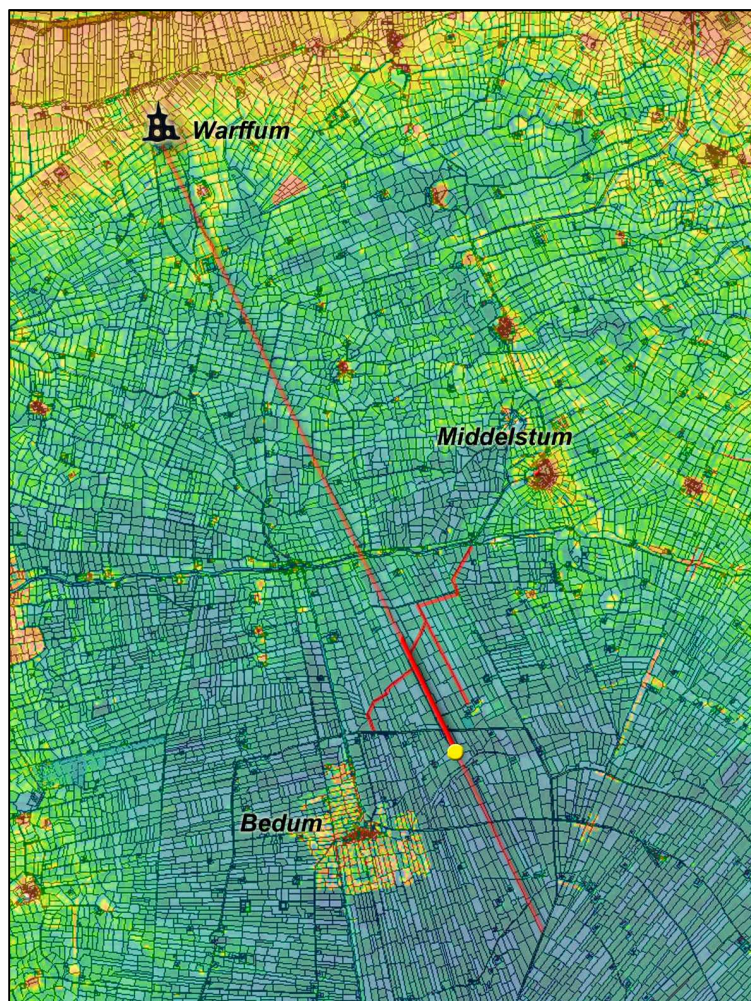
Locatie Ter Laan 31

Op de oude chromo-topografische kaart is mooi te zien dat het Ter Laanstermaar een verstoring in de percelering heeft veroorzaakt.

Ter Laan 31 in betere tijden

Deze inmiddels ingestorte boerderij ligt op een bultje ten noorden van het Ter Laanstermaar. Vanaf deze hoogte loopt een structuurlijn op de wierde (kerk) van Warffum.

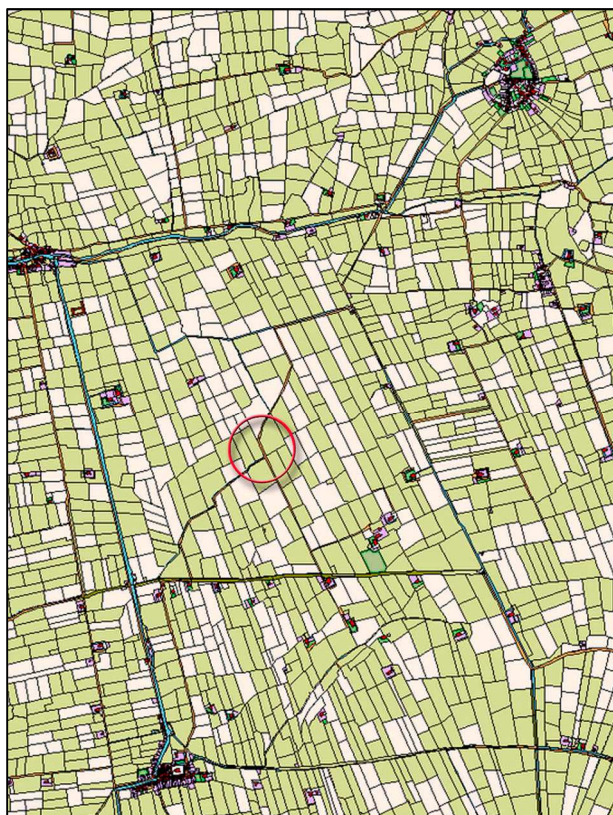
De lijn Ter Laan - Warffum

Als ik het goed zie is vanaf deze kleine wierde op de noordelijke oever van het Ter Laanstermaar (op het plaatje aangegeven met een gele stip) een lijn op Warffum geraaid. Als dit juist is, kan dat ook een indicatie zijn voor de richting waarin de ontginners zich hebben bewogen. Anders dan in de literatuur wordt gesuggereerd – daar heeft men het altijd over kolonisatie vanaf de Deel – lijkt het me meer voor de hand te liggen dat de ontginning in dit deel van het Woldland vanaf het Ter Laanstermaar is begonnen.

Afgezien van Menkeweer en misschien een ander klein bultje als Rodewolt bevonden zich in de streek ten noorden van de Deel geen wierden die als uitgangspunt voor de kolonisatie kunnen hebben gediend.

Aan de zuidzijde was er wel zo'n uitgangspunt: het bultje van Ter Laan 31. Ik stel mij voor dat de kolonisten zijn uitgegaan van Bedum – het oude centrum van het Centrale Woldland – en, het Ter Laanstermaar volgend dat vanaf Bedum naar het noordoosten loopt, vanaf de wierde Ter Laan 31 een eerste oriëntatielijn op Warffum hebben gezet. Wanneer je vanaf deze plek een sloot op deze lijn graaft, houd je als ontginner droge voeten doordat het vrijkomende water probleemloos via het Ter Laanstermaar kan worden afgevoerd.

De afstand tussen Ter Laan en Warffum is fors: 10 km. Bij een ooghoogte van 1,7 meter en bodemhoogte 0 ligt de horizon op 4,7 km. Wanneer we rekening houden met de hoogten van de wierde van Warffum en het bultje van Ter Laan is de zichtafstand 10,4 km: net genoeg om de kruin van de wierde van Warffum zichtbaar te doen zijn vanaf Ter Laan. Zeker wanneer er op de wierde bosschages hebben gestaan heeft men vanaf Ter Laan Warffum goed kunnen zien liggen.

Lageweg met sprong

De Lageweg is een van de sporen van een oudere exploitatieperiode van de landerijen in dit gebied. Op de oude kadasterkaart vallen deze sporen op doordat ze afwijken van het rationele verkavelingspatroon.

De rode cirkel geeft de plek aan waar de Lageweg een sprong maakt langs de op Warffum geraaide lijn.

Overigens laat dit plaatje ook zien dat

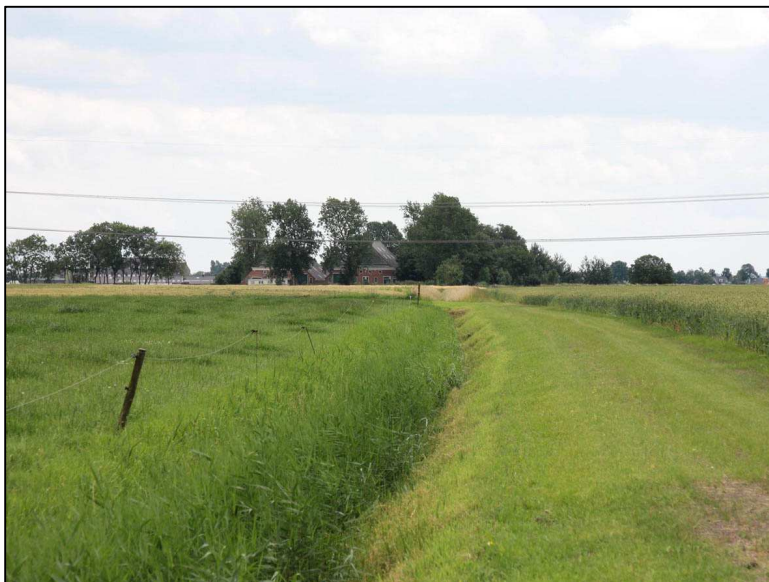
- de Lageweg onderdeel is van een oude structuurlijn die via Fraamklap naar Middelstum doorloopt.
- de Fraamweg nog niet bestaat

Ketellaan vanaf Ter Laan (Wolddijk)

We kijken vanaf de Wolddijk in noordelijke richting. Op de horizon blokkeert een nieuwe schuur het zicht op Warffum.

We gaan ook nog even naar de knik in de Lageweg en kijken terug naar de Wolddijk.

Ketellaan

We kijken vanaf de knik in de Lageweg in zuidelijke richting. Tussen het geboomte de ook al ruïneuze boerderij Ter Laan nr. 33, aan de zuidzijde van de Wolddijk. 400 meter ten zuiden van de boerderij – even ten zuiden van de spoorlijn Bedum-Stedum – ligt het Ter Laan 31 op het bultje dat naar mijn vermoeden het startpunt van de lijn op Warffum is geweest.

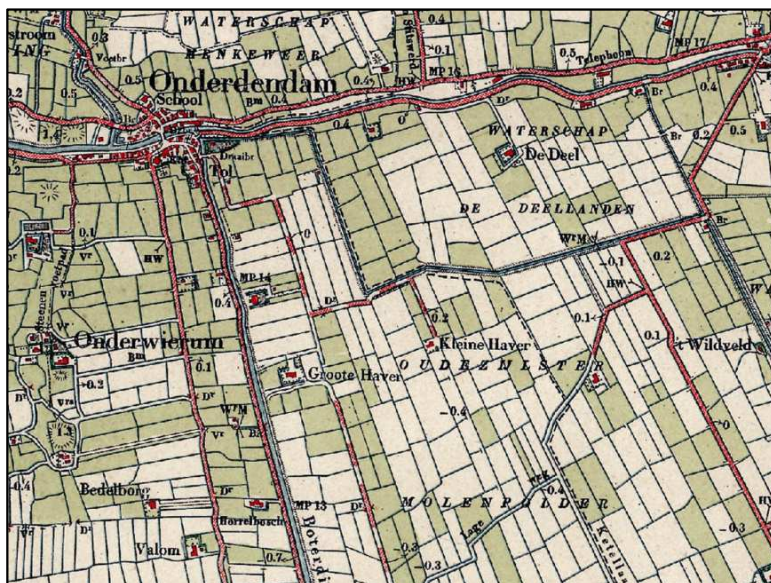
Op de 19e-eeuwse kadasterkaart loopt over dit tracé nog een weg; de topografische kaart noemt deze landweg ‘Ketellaan’. In het oude kadaster vinden we de naam ‘Kitte Laan’ en zelfs ‘Ritte laan’. Dit laatste zal wel een verkeerde lezing zijn.

Sprong in de Lageweg

Dit ruim 140 m lang stukje van de Lageweg – nu fietspad – ligt precies op de besproken, op Warffum geraaide lijn. Deze lijn vormt de westelijke begrenzing van een blok dat aan de oostzijde begrensd wordt door het Kardingermaar benoorden de Kardingierzijl. Kenmerk van dat blok is dat de perceelsgrenzen erin (min of meer) parallel aan elkaar lopen.

De moderne schuur beneemt het uitzicht in de richting van Warffum, dat overigens ook verder naar het noorden gehinderd wordt door gebouwen en geboomte.

De Haver

Wat zegt dit alles nu over de loop van het Boterdiep?

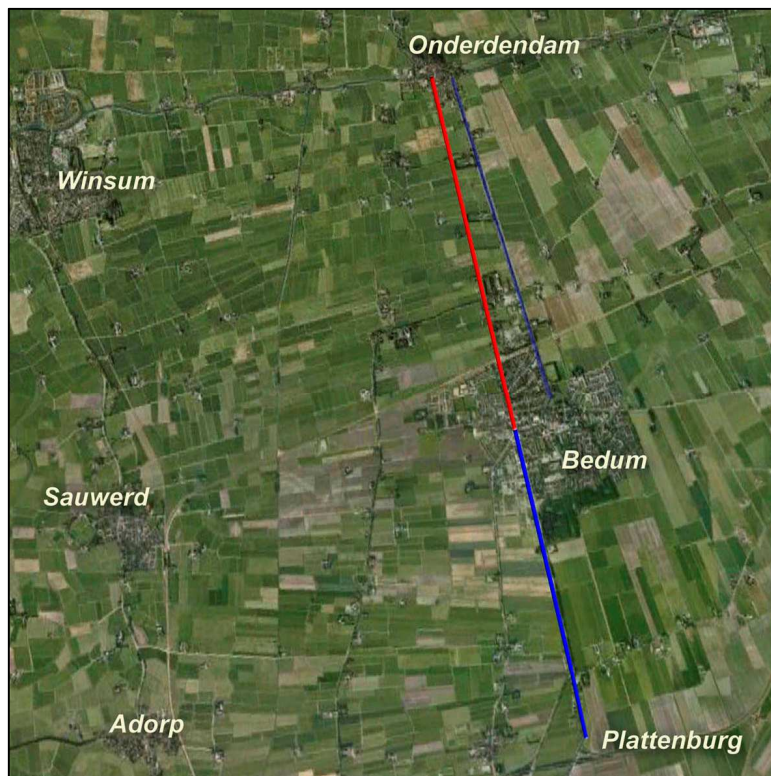
Eigenlijk niet zoveel, althans niets spectaculairs. Als we de kleine slootjes wegdenken zien we ten zuidoosten van Onderdendam een aantal langwerpige, ongeveer noordwest-zuidoost gerichte blokken die alle ongeveer 250 meter breed zijn. Het Boterdiep past daar heel netjes in.

Ik houd het er voorlopig maar op dat het Boterdiep in eerste aanleg gewoon een van de kavelsloten is geweest in een gebied waarvan de hoofdstructuur lijkt te zijn bepaald door (1) de lijn Ter Laan-Warffum en (2) de grens met Onderwierum, waarover ik zometeen meer te zeggen heb.

Het antwoord op de vraag of het Boterdiep doelbewust op de Walfriduskerk georiënteerd is, luidt dus negatief. Maar dit sluit niet uit dat het juist zijn ligging ten opzichte van de

Walfriduskerk in Bedum is geweest waardoor deze, aanvankelijk als een doodgewone sloot gegraven, waterloop geworden is tot de hoofdwatergang van de *Bedumerwagenreed*.

We kijken nu naar de structuurlijn ten westen van het Boterdiep.

Onderdendam-Plattenburg

Over de constructie van de grens tussen Onderwierum en Westerdijkshorn enerzijds en Bedum anderzijds, tevens grens tussen verschillend georiënteerde verkavelingsblokken, heb ik minder aarzelingen.

De Stadsweg-Lageweg tussen Onderdendam en Bedum en het Boterdiep tussen Bedum en Plattenburg liggen op één lijn. We zagen dat al eerder. De oriëntatie daarvan wijkt enigszins af van die van het zojuist besproken Boterdiep tussen Bedum en Onderdendam.

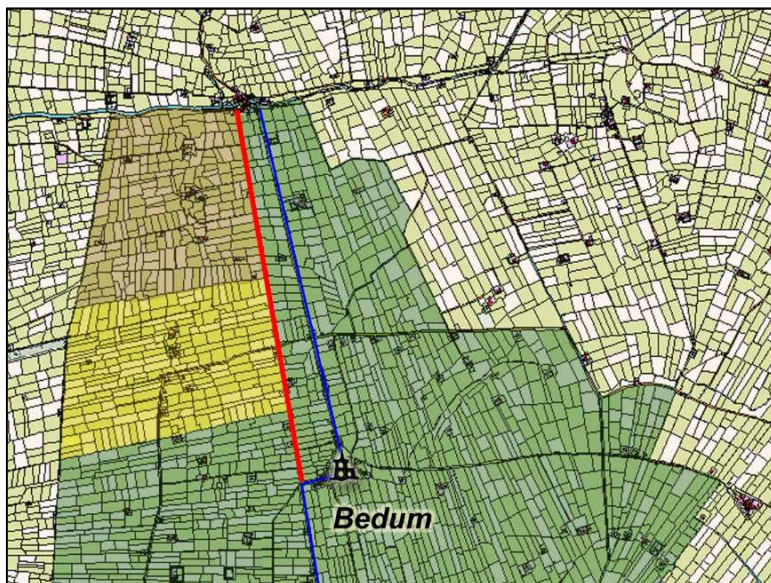
Lageweg tussen Bedum en
Onderdendam

De weg vormt de westgrens van het kerspel Bedum en is tevens een grens van verschillende verkavelingsblokken. Dit wijst erop dat deze lijn heel oud is. Ze moet stammen uit de tijd van de occupatie van het Woldland.

Boterdiep tussen Bedum en Ellerhuizen

Verder naar het zuiden, tussen Bedum en de knik bij Plattenburg, ligt het Boterdiep in het verlengde van de Stadsweg/Lageweg.

Stadsweg/Lageweg en Boterdiep

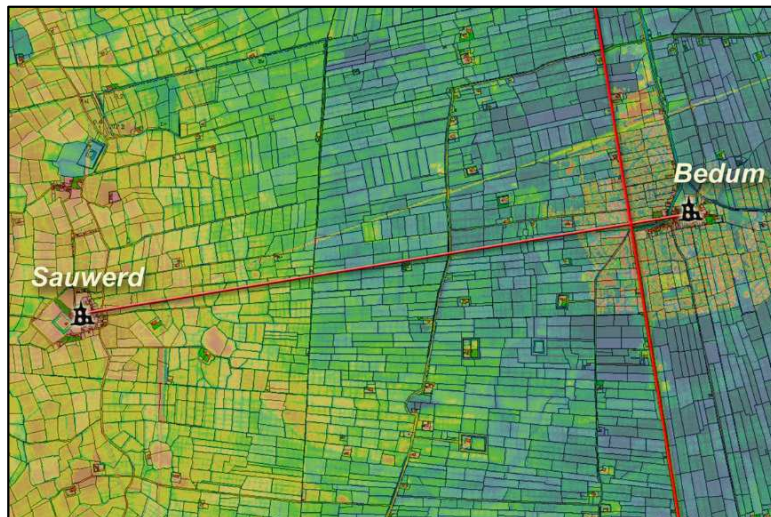
De Stadsweg/Lageweg vormt de kerspelgrens tussen Bedum in het oosten en Onderwierum (bruin) en Westerdijkshorn (geel) in het westen.

Zouden deze beide kerspelen afsplitsingen zijn van een grotere oerparochie Bedum? De vorm van het kerspel Bedum lijkt dat te suggereren. Daartegen pleit het feit dat Onderwierum en Westerdijkshorn bij het dekenaat Baflo horen, terwijl Bedum deel uitmaakt van het dekenaat Usquert.

Je zou ook kunnen denken dat het ten westen van de lijn Stadsweg-Lageweg-Boterdiep gelegen deel van het kerspel Bedum, dat ongeveer samenvalt met de 'Sauwerderwoldereed' van de schepperij Innersdijk, vanuit Sauwerd ontgonnen is en juist een latere uitbreiding van Bedum is. Daarvoor spreekt de omstandigheid dat Noord- en Zuidwolde, net als Westerdijkshorn, Onderwierum, Wetsinge en Sauwerd, tot het dekenaat Baflo behoren. Het bovenbedoelde westelijke deel van Bedum is een vreemde 'uitstulping' van het dekenaat Usquert.

Zoals gezegd lopen de Stadsweg/Lageweg en het Boterdiep tussen Bedum en Onderdendam niet parallel aan elkaar. De afstand tussen beide is in het noorden kleiner dan in het zuiden. De langgerekte ruimte ertussen heeft een gérende vorm, precies zoals de blokken ten oosten van het Boterdiep.

Het volgende plaatje laat zien hoe de lijn Stadsweg/Lageweg-Boterdiep-Plattenburg kan zijn geconstrueerd.

De constructie van de lijn
Onderdendam-Plattenburg

De Stadsweg/Lageweg en het stuk Boterdiep tussen Bedum en Plattenburg liggen op een lijn die loodrecht staat op de lijn die men kan trekken tussen de kerken van Sauwerd en Bedum.

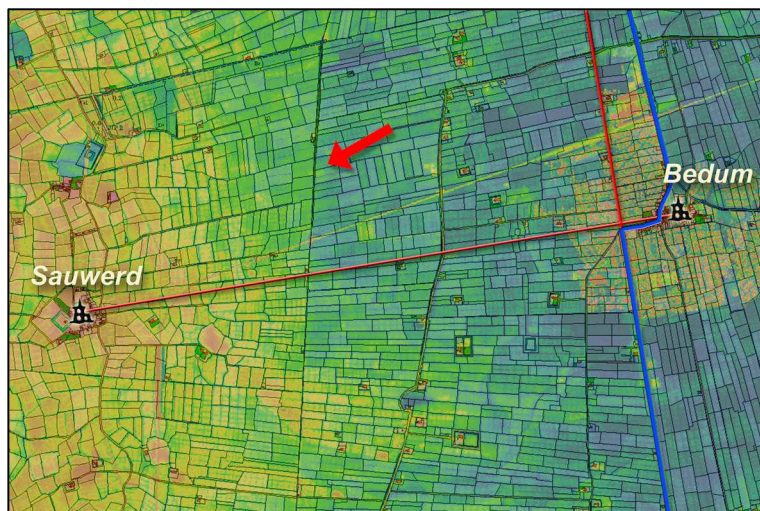
Ten zuiden van Bedum vormt deze loodlijn ook de oostgrens van de opstrekken vanaf de Ubbegaër oeverwal.

We zien verder dat de percelering in de Wetsinger- en Sauwerdermeeden los staat van de lijn Sauwerd-Bedum.

De verkaveling van Wetsinge hangt samen met een lijn die vanaf Garnwerd oostwaarts loopt en loodrecht staat op het Boterdiep ten noorden van Bedum. De verkaveling van de Sauwerdermeden is op een andere manier geconstrueerd, maar het is me vooralsnog niet duidelijk wat de ratio erachter kan zijn geweest.

Je krijgt de indruk dat de lijn Onderdendam-Plattenburg doelbewust is geconstrueerd als grens tussen ontginningsgebieden.

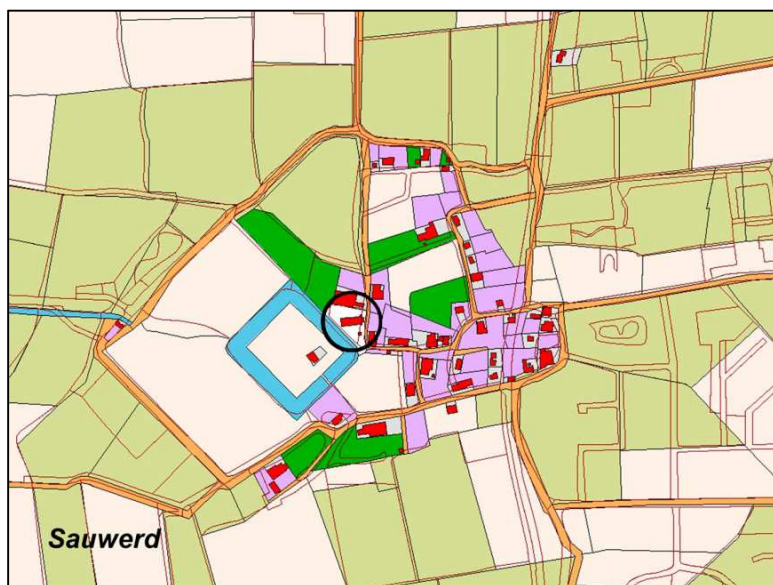
Zoals al vaker is gezegd moeten we voor het duiden van een lijn niet alleen de richting ervan begrijpen, maar ook de plaats ervan. De richting van de besproken loodlijn is afgeleid van de lijn Sauwerd-Bedum, maar de exacte plaats (de geografische *lengte*) ervan is onduidelijk. Een verklaring heb ik er niet voor kunnen vinden. Ik houd het erop dat de kolonisten ten westen en ten oosten van de grens in onderling overleg een punt hebben vastgesteld dat ze bij hun constructie als uitgangspunt hebben genomen.

Het Boterdiep ten zuiden van Bedum

De grenssloot tussen de oost-west en noord-zuid georiënteerde verkavelingsblokken is bij Bedum aangesloten op het Boterdiep naar Onderdendam en kennen we nu als Boterdiep tussen Bedum en Plattenburg.

Overigens lijkt ook de Olde Ae (het rode pijltje wijst ernaar) een belangrijke rol te hebben gespeeld bij de inrichting van de Ubbegaër hooilanden. We zullen dat aanstonds nog zien.

De locatie van de oude kerk van Sauwerd

De middeleeuwse kerk van Sauwerd stond ten noordoosten van het borgterrein. Ze is in 1840 wegens bouwvalligheid afgebroken.

De middeleeuwse kerk van Sauwerd

Voordat de oude kerk van Sauwerd werd gesloopt, is er nog een plaatje van gemaakt. We zien een kerk van een type dat we in de Ommelanden op meer plaatsen zien: een eenvoudig schip met een losstaande toren.

De middeleeuwse kerk van Wetsinge

Ook de oeroude kerk van het buurdorp Wetsinge, die deels in tufsteen was opgetrokken, moest in 1840 het veld ruimen en ook dit gebouw werd vóór de sloop nog gauw even geportretteerd.

De plaatsen waar de twee gesloopte kerken hebben gestaan zijn gemarkeerd.

Kerkstee te Sauwerd

De contouren van de middeleeuwse kerk op de wierde van Sauwerd zijn zichtbaar gemaakt.

Op de wierde van Wetsinge

Ook op de wierde van Wetsinge zijn de contouren van de middeleeuwse kerk zichtbaar gemaakt.

Al vanaf 1635 ging de kerspelen Wetsinge en Sauwerd samen. In plaats van de afgebroken kerken bouwde men, halverwege Wetsinge en Sauwerd, de eenvoudige Waterstaatskerk die er nu nog staat.

De huidige kerk van
Wetsinge/Sauwerd

Deze zgn. 'waterstaatskerk' is in de 19e eeuw gebouwd als vervanging van de afgebroken middeleeuwse kerken van Wetsinge en Sauwerd. Ze staat ongeveer halverwege de beide dorpen.

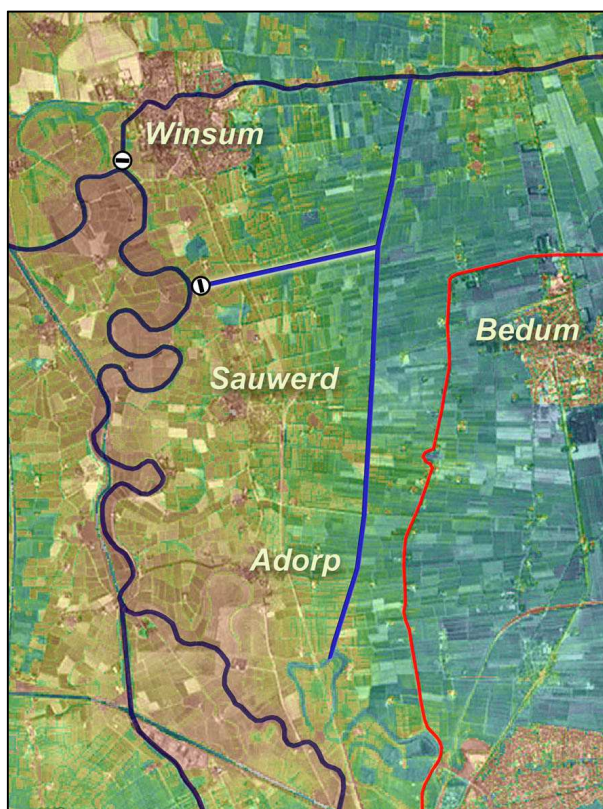
Ook het land ten oosten van de wierden van Sauwerd en Wetsinge vertoont lijnen die op kerken zijn geraaid. Ik laat die constructies nu onbesproken, in de hoop dat ik ze bij een andere gelegenheid nog eens zal kunnen behandelen.

Raadsels rond Bedum

- 1 Woldland
- 2 Het Nieuwe Gat
- 3 Hunze, Kleislout en Zuidwoldermaar

Pauze

- 4 De constructie van het Boterdiep
- 5 Oude Ae en Wetsingermaar**
- 6 De grenzen van Noorddijk
- 7 Kardingemaar
- 8 Tot slot

Oude Ae, Nieuwe Ae (Kleine Ae) en Wetsingermaar

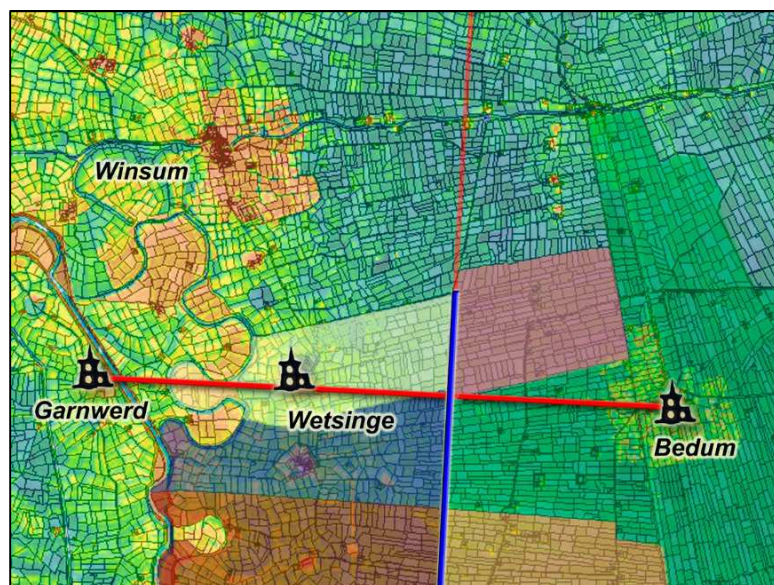
In 1410 sloten burgemeesters en raad van Groningen een overeenkomst met het Dorpmanszijlvest en de Acht Zijlvesten over het leggen van een nieuwe zijl ter ontlasting van de Winsumerzijl.

De watergangen in dit gebied waren toen al enkele eeuwen oud. Uit het feit dat deze overeenkomst gesloten werd, kunnen we opmaken dat het wateraanbod in de Deel (Winsumerdiep) in het begin van de vijftiende eeuw zo groot was, dat het lage land tussen de Wolddijk en Ubbega zijn water niet meer langs die weg kwijt kon.

De stadsbestuurders van Groningen boden uitkomst door het plaatsen van een zijl aan het uiteinde van een tochtsloot naar wat zichzelf 'hun diep' noemden. Daarmee bedoelden ze het Reitdiep, dat destijds ook wel 'Groningerdiep' werd genoemd. De naam Reitdiep komt pas in 1449 voor het eerst in een geschreven bron voor.

Door het leggen van een nieuwe zijl hoefden de genoemde landen geen gebruik meer te maken van de Winsumerzijl. Het zal overigens niet alleen altruïsme zijn geweest dat de Groninger stadsbestuurders heeft bewogen om in deze zaak het voortouw te nemen. Ubbega was 'ossenweidersland': vele Groninger burgers lieten hier hun vanuit Denemarken geïmporteerde runderen grazen om ze aan het eind van het seizoen, vetgevreten en wel, te exporteren naar dichtbevolkte gebieden in Holland en Brabant. In herfst en winter stonden de lage landen overal blank, maar wanneer de afwatering goed was geregeld kon de periode waarin het land onbruikbaar was wel worden bekort. Het Groninger stadsbestuur zal in dit geval in het bijzonder de belangen van deze stedelijke ossenweiders voor ogen hebben gehad.

Het water uit de lage landen tussen Ubbega en de Wolddijk bereikte de nieuwe zijl via het Wetsingermaar. Dit maar volgde de noordgrens van het kerspel Wetsinge. Zoals eerder opgemerkt ligt deze op een lijn die loodrecht staat op het Boterdiep en op Garnwerd geraaid lijkt te zijn.

Constructie van de Oude Ae

Op dit plaatje zien we dat de Olde Ae, Oude Ae of *tOlnij* ook weer geconstrueerd is door een loodlijn te zetten: deze keer op de verbindingslijn tussen Garnwerd en Bedum.

Wanneer is dit gebeurd? Deze vraag raakt de kern van de problematiek van de ontwikkeling van het Centrale Woldland. Ik ga hierop nog nader in.

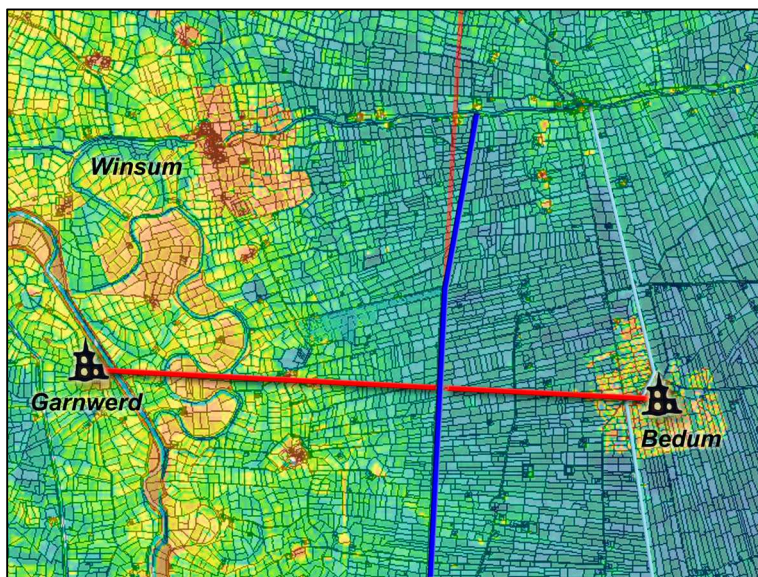
Ook in dit geval is er zo te zien geen aanwijsbare reden waarom de kruising daar gelegd is waar ze zich nu bevindt. Anders gezegd: de geografische lengte van de kruising is niet duidelijk, precies zoals dat het geval was met de lijn Stadsweg/Lageweg-Boterdiep. Ook hier lijkt het erop dat de Oude Ae als begrenzing van de kerspelen ter westerszijde (Wetsinge, Sauwerd en Adorp) en ter oosterszijde (Westerdijkshorn, Bedum en Noordwolde) netjes in onderling overleg is vastgesteld.

Oude Ae

We zagen dat het afgebeelde gedeelte van de Oude Ae is geconstrueerd als een loodlijn op de lijn Garnwerd-Bedum.

We kijken naar het noorden vanaf GPS 53.311623,6.560179. Het land aan de linkerkzijde behoort bij het kerspel Wetsinge, rechts ligt Westerdijkshorn.

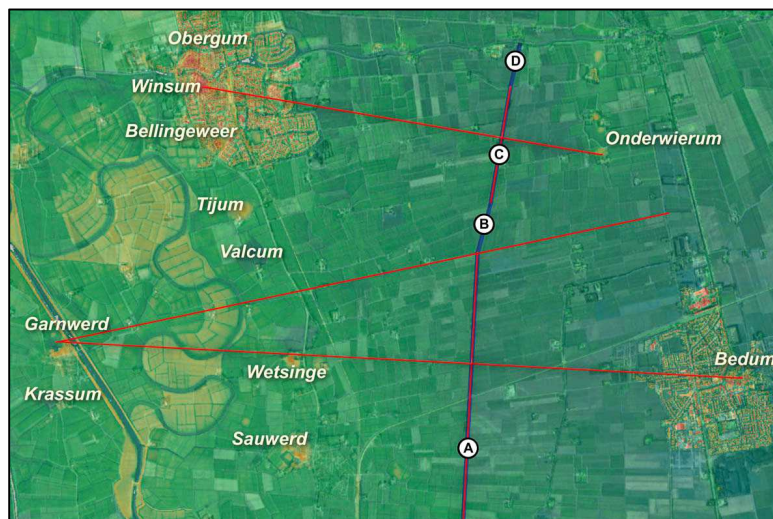
Het noordelijke eind van de Oude Ae wijkt af

De Oude Ae is op dit kaartje aangegeven met een donkerblauwe lijn, het Boterdiep met een lichtblauwe.

De Oude Ae maakt bij de kruising met het Wetsingermaar-Zuiderhaandijkstertocht⁹ een knikje. Ten noorden van de knik loopt hij een beetje schuins naar het Winsumerdiep. Dat roept de vraag op waarom men deze watergang niet eenvoudig rechtdoor getrokken heeft.

De reden is in elk geval niet dat men zich heeft willen voegen naar het bestaande kavelpatroon, want ook dit noordelijke stuk van de watergang doorsnijdt de oude structuurlijnen. Ook dit stuk is dus gegraven *nadat* de verkaveling van dit gebied tot stand was gekomen.

⁹ GPS 53.314314,6.56059.

Oude Ae-Noord

Net zoals het met behulp van de lijn Garnwerd-Bedum geconstrueerde deel van de Oude Ae (A op het kaartje), staat ook het noordelijke deel van de Oude Ae (B-D) los van de onderliggende verkaveling. De afwijking is in het noorden veel groter dan in het zuidelijke deel.

De knik in de Oude Ae bij de kruising met het Wetsingermaar-Zuiderhaandijkstertocht is verklaarbaar wanneer men aanneemt dat de Oude Ae niet in één keer is gegraven maar dat (1) het zuidelijke deel jonger is dan het noordelijke en (2) men het zuidelijke stuk doelbewust op het reeds bestaande noordelijke heeft aangesloten.

In het noordelijke – dus oudste – stuk, vanaf de Zuiderhaandijkstertocht tot aan het Winsumerdiep (B-D), zijn met betrekking tot de oriëntatie drie delen te onderscheiden.

Stuk B is 525 meter lang (koers 16°), daarna volgt een 1325 m lang stuk C met koers $10,5^{\circ}$, waarna stuk D volgt dat 500 m lang is en een koers $11,5^{\circ}$ heeft.

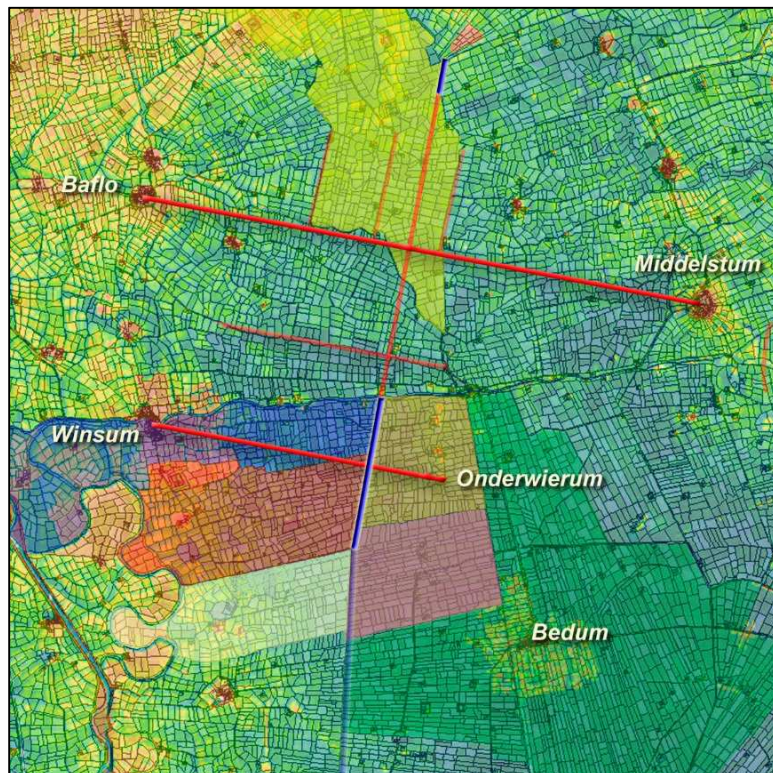
De oriëntatie van stuk C – verreweg het grootste – lijkt te zijn afgeleid van de lijn Winsum-Onderwierum. De kerk van Winsum staat niet op het hoogste punt van de wierde. Het terrein bij de kerk ligt op 2,5 m NAP, het hoogste punt van de wierde (c. 6,5 m NAP) ligt ten noordwesten van de kerk (Hoofdstraat Winsum, driesprong Molenstraat). De kruislijn Oude Ae/Winsum-Onderwierum lijkt eerder door het hoogste punt van de *wierde* te zijn bepaald, dan door de locatie van de kerk. De in dit geval voor de oriëntatie gebruikte wierde in Onderwierum is dezelfde die ook – in combinatie met Engeweer – de richting van het Boterdiep kan hebben bepaald.

Het koersverschil tussen C en D is marginaal, maar de afwijking tussen A en B is wel van belang. Het lijkt erop dat B een 'passtuk' is en dat het zijn koers ontleent aan de opzet om het zuidelijke deel van de Oude Ae (loodlijn op Sauwerd-Bedum) aan te sluiten op het reeds bestaande stuk C, dat de kerspelscheiding is tussen Bellingeweer en Onderwierum.

Overigens lijkt ook bij de constructie van het zuidelijke deel van de Oude Ae (A) niet op de kerk van Garnwerd geraaid te zijn, maar op de wierde. Ook in Garnwerd stond de kerk, net zoals in Winsum, iets terzijde van het hoogste punt.

De oriëntatie van het noordelijke stuk van de Oude Ae roept wel vragen op. Als je water vanuit de landerijen tussen Winsum en Onderwierum naar zee wilt afvoeren zou je een *noordwestelijke* koers verwachten, geen noord-noordoostelijke. Wat voor reden kan er zijn geweest om toch voor die laatste te kiezen?

Een goed antwoord op die vraag heb ik niet. Wel kan ik een plaatje laten zien dat op zijn minst een (vage) suggestie bevat.

Samenhang of toeval?

Ten noorden van het Winsumerdiep, beter gezegd: ten noorden van de lijn Baflo-Middelstum, laat de kaart enkele andere lijnen zien die dezelfde oriëntatie hebben als het noordelijke einde van de Oude Ae. Het zijn, van west naar oost, de Oude Weer, het Warffumermaar en de Delthe. Tegenwoordig ligt er een knip in de Delthe ten westen van Stitswerd.¹⁰ Het noordelijke stuk maakt nu deel uit van het Usquerdermaar, het zuidelijke deel heet nog altijd Delthe.

Deze lijnen staan haaks op de lijn die men kan trekken tussen Baflo en Middelstum. Als je de lijn van de Oude Ae doortrekt, blijkt hij samen te vallen met een c. 550 meter lang stukje van het huidige Usquerdermaar (ten zuiden van de vuilstort van het Vuilverwerkingsbedrijf Noord-Groningen). Het verloop van de kerspeligrenzen in die hoek doet vermoeden dat dit stuk van het maar in verbinding heeft gestaan met de Oude Delthe en dat het dus heeft uitgemond in de Waddenzee. Dit wordt bevestigd door de kaart van Beckeringh.

Verder valt een zekere regelmaat op. De afstanden tussen de Oude Weer, het Warffumermaar en de Delthe zijn ongeveer gelijk: c. 1 km. Op het kaartje heb ik ook een lijn getrokken halverwege de lijnen tussen Winsum-Onderwierum en Baflo-Middelstum. Deze lijn correspondeert met structuurlijnen in het veld bij Rodewolt. Deze lijnstukken ten noorden en zuiden van deze lijn zijn elk c. 1800 meter lang.

Als je dit patroon ziet lijkt het er op zijn minst op dat er verband is tussen de inrichting van het land ten zuiden en ten noorden van het Winsumerdiep. Je zou erdoor gaan twijfelen aan de veronderstelling dat het noordelijke deel van de Oude Ae is geconstrueerd met behulp van de lijn Winsum-Onderwierum. De lijn Baflo-Middelstum lijkt de hoofdstructuur te

¹⁰ GPS 53.362462,6.584709.

dicteren. Als hier werkelijk een veel grootschaliger patroon is uitgezet, is het haakse snijden van de lijn Winsum-Onderwierum en Oude Ae niet meer dan toeval.

Anderzijds is het heel raar dat er tussen het Winsumerdiep en het noordelijke stukje van de Delthe geen spoor van de Oude Ae-lijn te bekennen is. Dat maakt verband toch weer minder waarschijnlijk....

Het feit dat ook het noordelijke deel van de Oude Ae los staat van de onderliggende verkaveling wijst erop dat deze watergang jonger is dan die verkaveling en dat ze dus gegraven is toen de oorspronkelijke afwatering niet meer werkte. Daarop wijst ook het feit dat de watergang niet kronkelt, anders dan de Deel. Blijkbaar hebben eb en vloed geen invloed gehad op de loop van de Oude Ae. Dit maakt het wel heel onwaarschijnlijk dat dit stuk van de Oude Ae ooit onderdeel is geweest van een afwatering naar de Waddenzee toe.

Maar waar komt die rare oriëntatie dan vandaan? Zou ze iets te maken kunnen hebben met *Rodewolt*? Dat was een centrum van kloosterland, i.c. van Essen. In het kloosterarchief is er niets over te vinden. Dat zou erop kunnen wijzen dat het al heel vroeg in het bezit van het klooster is gekomen. Zou het ooit van Werden zijn geweest en teruggaan op koningsgoed?

Een echte verklaring voor de vreemde oriëntatie kan ik niet bedenken.

Een opmerking nog over de vorm van het kerspel Winsum, op dit plaatje aangegeven met een blauwe kleur. Meer nog dan bij de ten zuiden van Winsum liggende kerspelen Bellingeweer en Wetsinge kun je zeggen dat het hele kerspelgebied een 'opstrekachtig' karakter vertoont. Ik doel dan vooral op het gebied ten *oosten* van het dorp Winsum. Het gedeelte van het kerspel ten *westen* van de wierde bestaat uit door de Hunzebedding omsloten 'hammen', die omstreeks 1200 (?) vanuit het Aduardervoorwerk Schilligeham in exploitatie zijn genomen. Ik interpreteer deze langgerekte vorm als een aanwijzing voor een zich reeds zeer vroeg in oostelijke richting uitbreidend landgebruik vanaf de hoogte van de oeverwal, in concreto: vanaf de wierde van Winsum. Gecombineerd met de later nog nader te onderbouwen vaststelling dat het gebied ten noorden van de knik in de Oude Ae eerder tot ontwikkeling is gekomen dan het ten zuiden daarvan liggende land, leidt dit tot de conclusie dat de ontginningen in deze buurt begonnen zijn in de strook ten zuiden van het Winsumerdiep.

Ofschoon verband tussen de ontwikkelingen ten noorden en zuiden van het Winsumerdiep erg twijfelachtig is, moet ik het belang onderstrepen van de regelmatige afstanden waarop ik wees. Het is moeilijk voorstelbaar dat dit patroon door zelfstandig opererende kleine landeigenaars is vastgesteld. Er lijkt hier een 'bovenlokale' autoriteit de regie te hebben gevoerd en ook de kerken van Baflo en Middelstum lijken hierbij een rol te hebben gespeeld.

Laurentiuskerk in Baflo

Volgens Paul Noomen zijn de kerk van Usquert en waarschijnlijk ook die van Leens en Loppersum aan te merken als moederkerken in de Ommelanden, die nog gesticht zijn door Liudger.¹¹

Tussen 800 en 1100 had een verdichting van het parochienetwerk plaats. Daarin past de stichting van de kerken van Garnwerd, Baflo en Winsum.

In Baflo, moederkerk van het Halfambt, werd de kerk met zekerheid tussen 950 en 1040 gesticht; in dit geval door de koning. In precies dezelfde tijd wordt de stichting van de eerste kerk van Bedum, de moeder van de kerken van Innersdijk, verondersteld.

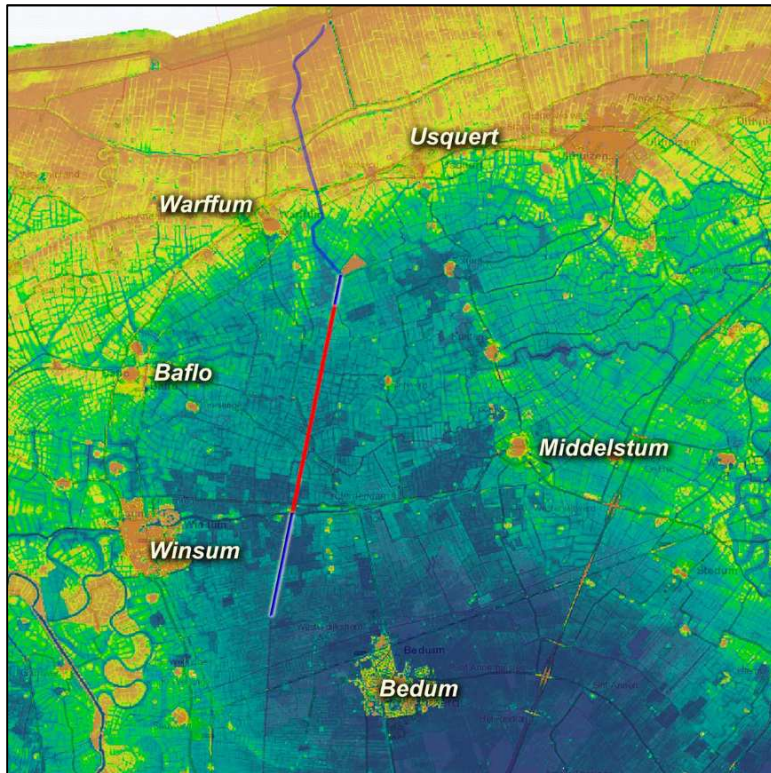
De door de Ottoonse koningen gestichte kerk van Baflo en de door de familie van de heilige Walfridus gestichte kerk van Bedum hadden een vergelijkbare functie als moederkerken voor respectievelijk het Halfambt en Innersdijk.

Hippolytuskerk van Middelstum vanaf de Stitswerderweg

De plaats waar de foto is genomen ligt op de lijn Baflo-Middelstum.

¹¹ Paul Noomen, 'Winsum in de vroege Middeleeuwen', in: Redmer Alma e.a. (red.), *Winsum 1057-2007*, 65-87, aldaar 71-72.

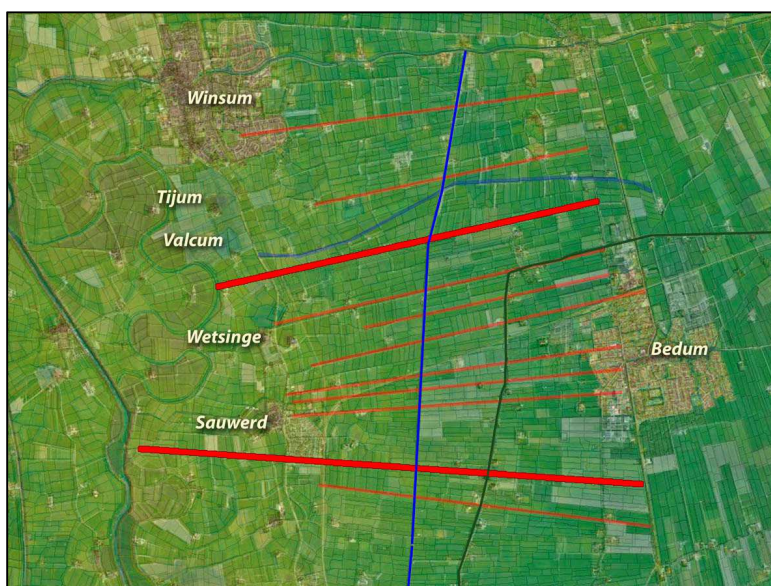

De oriëntatie van de Oude Ae

Hoe onzeker of zelfs onwaarschijnlijk de samenhang tussen de oriëntatie van de Oude Ae en de loodlijn op de lijn Baflo-Middelstum ook is, ik laat toch ook nog even dit plaatje zien.

De hoogtekartaart maakt duidelijk dat we ook ten noorden van Winsumerdiep en Deel te maken hebben met een groot, laaggelegen gebied. De bodem ligt ten noorden van het Winsumerdiep weliswaar minder laag dan in het Centrale Woldland ten zuiden ervan, maar de situatie in beide gebieden lijkt wel erg op elkaar.

Bovendien is vaagweg een rastervormige – en dus regelmatige – indeling van het land te zien, die sterk afwijkt van de ‘rommelige’ verkaveling van het oude kleiland.

Doorlopende lijnen

We laten de mogelijke samenhang tussen de gebieden ten noorden en zuiden van de Deel voor wat ze is en concentreren ons op het gebied tussen Ubbega en Bedum. Ik meen dat we

daar nog een belangrijke observatie hebben te doen.

Als je goed naar de kavellijnen in Ubbega kijkt, blijken er twee sloten te zijn die ten westen *en* ten oosten van de wierdenrij doorlopen. Ik heb ze op het plaatje met dikke rode lijnen aangegeven.

Omdat ze aan de westzijde tot aan de Hunzebedding doorlopen zijn het kandidaten voor de oudste afwatering van Oost-Ubbega. Aan de oostzijde lopen ze door tot aan de grens tussen verschillende verkavelingspatronen. Dat wijst op zeer hoge ouderdom en een belangrijke functie van deze lijnen.

De eerste is een lijn ten zuiden van Sauwerd (de Sauwerder Zuidertocht), de andere is die van het Wetsingermaar, aan het westelijke uiteinde waarvan in 1410 de Wetsingerzijk is gelegd. Het is natuurlijk niet toevallig dat deze sloten tegelijk kerspelgrenzen zijn.

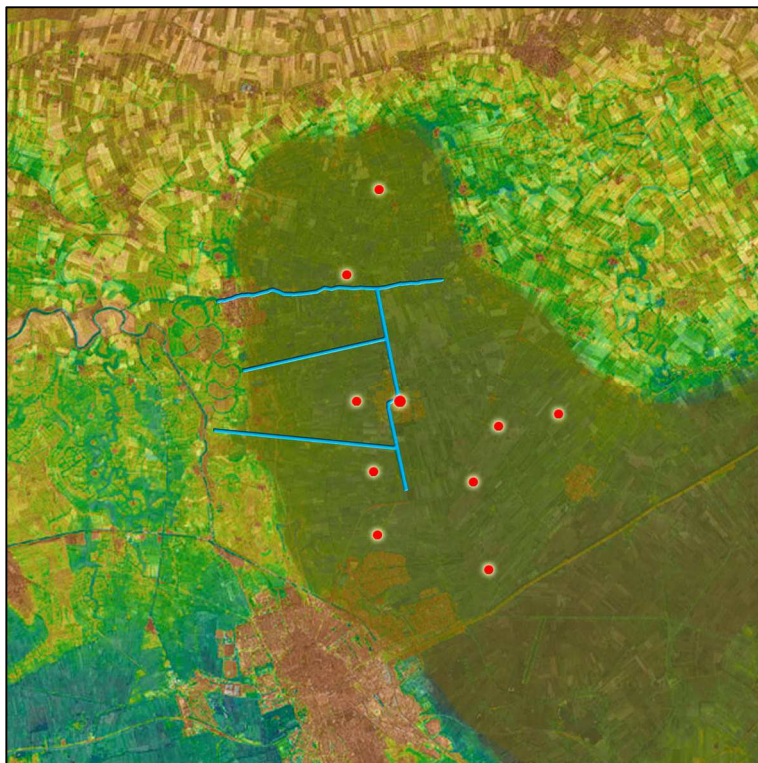
Op het kaartje zijn ook de Wolddijk, de Oude Ae en een oude waterloop ingetekend. Het tracé van deze laatste wijkt zo sterk af van het alom aanwezige rationele patroon dat we mogen aannemen hier te maken te hebben met een overblijfsel uit een vroegere cultuurperiode.

Het kaartje laat ook zien dat het noordwestelijke deel van de Wolddijk op een van de doorlopende kavellijnen is gelegd. Maar dat zagen we al eerder.

De dik aangezette lijnen vertellen iets over de manier waarop dit gebied is ontgonnen. Wanneer je van een hoger gelegen punt ontginningsloten graaft naar een lager gelegen streek toe, loopt het water naar de plaats waar je aan het werk bent. Dat is niet handig. Men zou kunnen denken dat – in het geval van het land tussen Ubbega en Wolddijk – eerst een lang afwateringskanaal is gegraven (de Oude Ae) en dat men daarna aan het ontginnen is gegaan. We hebben echter gezien dat de oriëntatie van de Oude Ae juist aantoonde dat ze *jonger* is dan de verkaveling. Deze mogelijkheid kunnen we dus uitsluiten.

Veel meer voor de hand ligt het dan dat de bewoners van de wierden van Ubbega hun sloten aan de oostzijde hebben gegraven toen het land daar *nog gelijk of zelfs nog hoger* lag dan de oostelijke oeverwal van de Hunze, waarop hun wierden lagen. Het water dat uit het daar gelegen veen los kwam, kon gewoon in westelijke richting, naar de rivier toe, stromen en veroorzaakte geen overlast bij het ontginningswerk. Pas toen het veen verdween en de bodem ten oosten van de oeverwal daalde, ontstond daar de wateroverlast die tot het graven van de Oude Ae noopte.

De doorgaande rode lijnen zouden dan overblijfsels zijn van de oorspronkelijke situatie, toen het land ten oosten van de oeverwal hoger lag dan nu en het water in westelijke richting kon afstromen. Hiermee kom ik tot de volgende reconstructie.

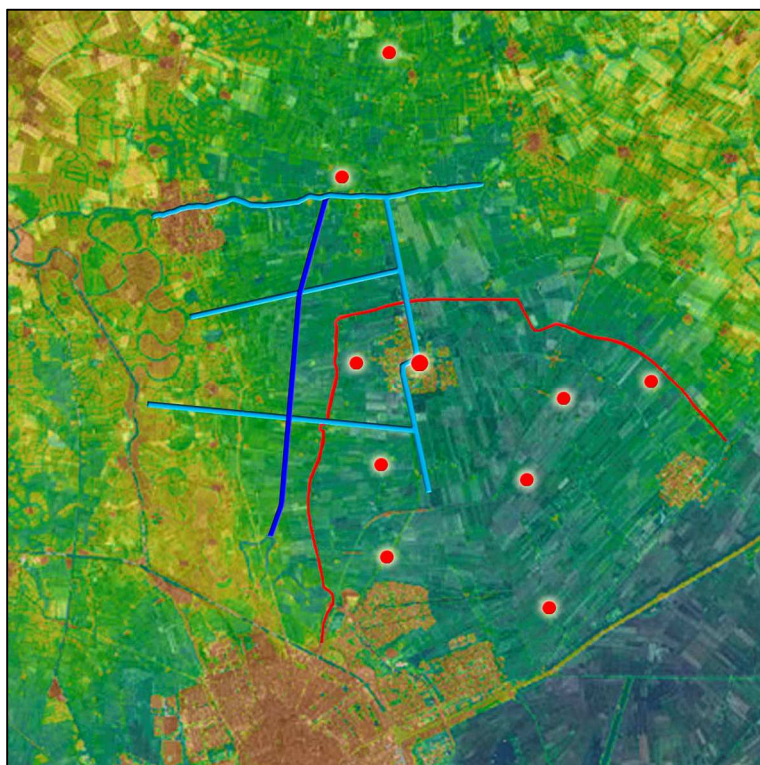
Reconstructie Ubbega-Woldland

De grote donkere vlek duidt het gebied aan dat met een dikke veenlaag was bedekt. De dikte van het veenpakket was van dien aard, dat het water er ten tijde van de eerste ontginningen vanzelf wegliep. Terwille van de overzichtelijkheid – en ook omdat er zoveel onduidelijkheid is voor wat de rest aangaat – zijn op dit plaatje alleen die elementen ingetekend die ik wil bespreken: de Deel, het Boterdiep en twee sloten die het Boterdiep en het Reitdiep rechtstreeks met elkaar verbinden.

In de 10^e eeuw begint de ontginning van het veen achter de oever- en kwelderwallen waarop de wierden liggen. Het veenoppervlak lag relatief hoog, wellicht hoger dan de kleilanden zelf. Voor het afvoeren van het water dat loskomt bij de ontginning van het veenland wordt onder meer de Deel gegraven. Deze mondt bij Winsum in de benedenloop van de Hunze uit. Aan de monding wordt geen zijl gelegd, zodat de getijden ongehinderd in en uit lopen. Het gevolg daarvan is dat er kronkels in het kanaal ontstaan.

Ook het veen ten oosten van de oeverwal van Ubbega wordt aangepakt. Het water wordt via twee lange sloten in westelijke richting naar de Hunzebedding afgevoerd. Van kronkels is geen spoor te bekennen. Het is niet duidelijk hoe dat komt. Zijn deze watergangen van meet af aan afgesloten geweest met een lage dam of drempel? Of lagen ze zo hoog dat het zeewater er niet binnen kon?

Ook het Boterdiep, zeker het stuk tussen Bedum en de Deel, moet al vroeg zijn gegraven. Het voert water in noordelijke richting af. Ook in die watergang ontbreken sporen van eb en vloed, wellicht verdwenen doordat het Boterdiep later doelbewust is verwijdd om beter als boezem te kunnen dienen. Het kan ook zijn dat er nooit getijdenbeweging is geweest doordat er bij de monding in de Deel een drempel (de dam van het Onland, de 'Onlanderdam', later Onderdendam?) lag die enerzijds verhinderde dat het Woldland bij eb droog kwam te staan en anderzijds de top van de vloed afving.

Oude Ae en Wolddijk

Het plaatje geeft de situatie weer die was ontstaan nadat het veen was verdwenen en de bodem gedaald. De rode lijn geeft de Wolddijk aan, de donkerblauwe de Oude Ae.

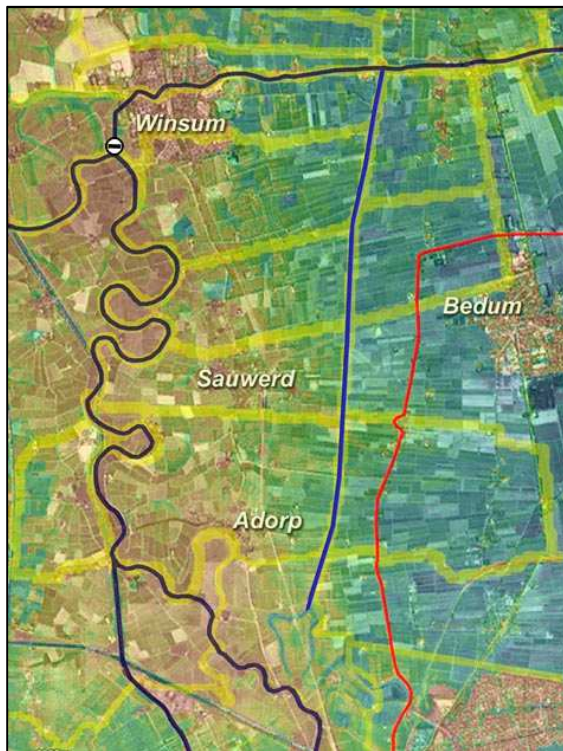
Met het dalen van het bodemniveau in het veengebied werd de ontwatering ervan steeds problematischer. Er zijn, voor wat betreft de volgtijdigheid van het proces, twee varianten denkbaar.

1. De ontginning van het veen ten oosten van de oeverwal van Ubbega is voorafgegaan aan die van het Centrale Woldland. De Ubbegaërs hebben de Wolddijk in eerste instantie gelegd als '*leidijk*' tegen het lekwater dat vanuit het onontgonnen woldland naar het westen liep. Het water van de Ubbegaër hooilanden lag toen opgesloten tussen de Wolddijk en de oeverwal van de Hunze, waardoor het graven van de Oude Ae onontkoombaar was. Later, toen ook in de Bedumerwagenreed het land was gezakt, veranderde de Wolddijk van functie: in plaats van water uit het oosten te moeten keren, moest hij nu voorkomen dat water vanuit het westen het gezakte laagland binnenkwam. Iets dergelijks schijnt bij de Graauwedijk te zijn gebeurd en zou ook het geval kunnen zijn bij het oostelijke stuk van de Wolddijk, tussen Hemert en Ten Boer.

Dus: eerst is de Wolddijk gelegd, daarna de Oude Ae gegraven.

2. De ontginning van het hele gebied is gelijk op gegaan, zodat de kolonisten van west (Ubbega) en noord en oost (de *Bedumerwagenreed*) een gemeenschappelijk belang hadden bij de ontwatering van het dalende land en gezamenlijk de Oude Ae hebben gegraven. Het land van de Bedumerwagenreed bleef daarna verder dalen, zodat de inwoners ervan genoodzaakt waren de Wolddijk te leggen om te voorkomen dat vreemd water hun gebied binnen kwam.

Dus: eerst is de Oude Ae gegraven, daarna de Wolddijk gelegd.

De Oude Ae is kerspelgrens

De situatie ten oosten van de wierdenrij van Ubbega wijkt echter in wezenlijke zin af van die ten zuiden van Woltersum en Wittewierum en die aan de oostzijde van het Centrale Woldland (tussen Ten Boer enerzijds en Stedum en Lellens anderzijds). Daar zijn de Graauwedijk en de (oostelijke) Wolddijk behalve waterkering ook kerspelgrens en de Graauwedijk is ook een scheidslijn tussen verschillende verkavelingspatronen. De Wolddijk aan de westzijde van het Centrale Woldland waarmee wij hier te maken hebben, heeft deze eigenschappen niet. De kerspelgrens tussen Bellingeweer, Wetsinge, Sauwerd, Adorp en Harssens enerzijds en Onderwierum, Westerdijkshorn, Bedum, Noordwolde, Zuidwolde en Beijum anderzijds ligt langs de Oude Ae, ten westen van de Wolddijk, en de landerijen ter weerszijden van de Wolddijk vertonen hetzelfde verkavelingspatroon. Dit wijst erop dat de landgebruikers van Ubbega en de Bedumerwagenreed dezelfde belangen hebben gehad en dat de ontwikkeling hier scenario 2 heeft gevolgd.

Dat wil dus zeggen dat eerst de Oude Ae gegraven is, en dat pas daarna de Wolddijk is gelegd. Wanneer de Wolddijk omstreeks 1200 is gegraven, zoals op goede gronden wordt aangenomen, betekent dit dat we de Oude Ae op c. 1150 of nog vroeger mogen dateren.

Ook ten aanzien van de Oude Ae zelf is er sprake van volgtijdigheid: het noordelijke stuk van de Oude Ae is het oudste, het zuidelijke deel is door middel van een 'passtuk' daarop aangesloten. Dat maakt duidelijk dat ook de ontginning ten oosten van Winsum ouder is dan die van de verder naar het zuiden gelegen dorpen van Ubbega.

Over de oude cultuursporen is veel meer te zeggen dan ik nu kan doen. In Middelstum heb ik verteld over de sporen in het gebied tussen Bedum en Middelstum. Maar ook over de rest van het Woldland zou ik inmiddels heel wat kunnen vertellen. In het bijzonder ook het Westerwijdwerdermaar en de streek tussen Sint Annen, Ten Boer, Hemert en Stedum roepen interessante vragen op.

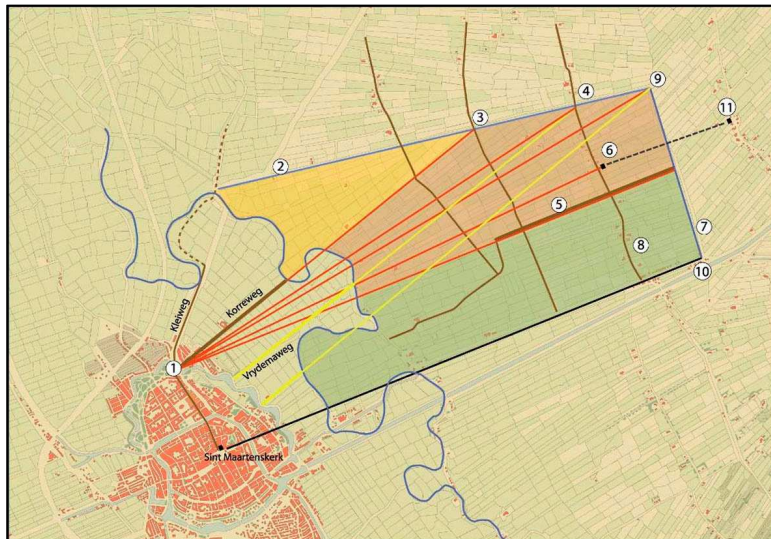
We zullen nu aandacht besteden aan het 'Utrechtse' gebied ten zuiden van de huidige gemeente Bedum.

Raadsels rond Bedum

- 1 Woldland
- 2 Het Nieuwe Gat
- 3 Hunze, Kleislout en Zuidwoldermaar

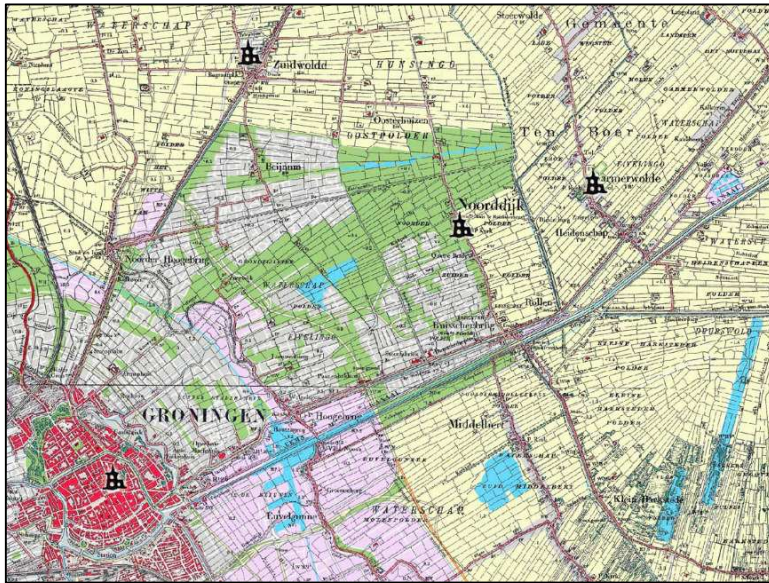
Pauze

- 4 De constructie van het Boterdiep
- 5 Oude Ae en Wetsingermaar
- 6 De grenzen van Noorddijk**
- 7 Kardingemaar
- 8 Tot slot

Analyse van de kavelpatronen in Noorddijk

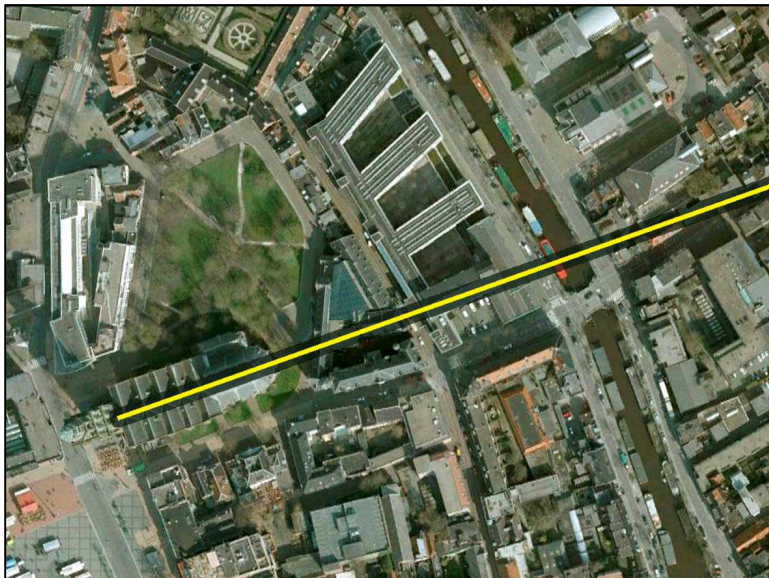
In *Groningen, een stad apart* (2007) heb ik een poging gedaan tot interpretatie van de verkavelingspatronen in Noorddijk. De nummertjes verwijzen naar de bijschriften in dat boek. We laten die nu voor wat ze zijn. Ons gaat het nu over de oriëntatie van de grenzen van het kerspel Noorddijk.

De constructie van Noorddijk; 4 oriëntatiepunten

Ik ben inmiddels een stukje verder gekomen. Er zijn aanwijzingen voor het vermoeden dat de kerspelindeling binnen het Gorecht – in het bijzonder de grens tussen Noorddijk en Middelbert – en de verdeling van het Woldland tussen Hunsingo en Fivelgo met elkaar samenhangen.

Dit plaatje toont de oriëntatiepunten die hierbij een rol lijken te hebben gespeeld: de Sint Maartenskerk in Groningen, en de kerken van Zuidwolde, Noorddijk en Garmerwolde. Overigens is het de vraag of – afgezien van de Sint Maartenskerk – inderdaad de dorpskerken de echte oriëntatiepunten zijn geweest. De kerk van Zuidwolde wordt op de 11e eeuw gedateerd, de beide andere kerken zijn jonger. Maar er kunnen natuurlijk houten voorgangers zijn geweest.

De as van de Sint Maartenskerk naar het oosten doorgetrokken

Het verhaal begint met het in oostelijke richting doortrekken van de as van de Sint Maartenskerk in Groningen. Ik laat hiervan alleen de eerste paar honderd meter zien.

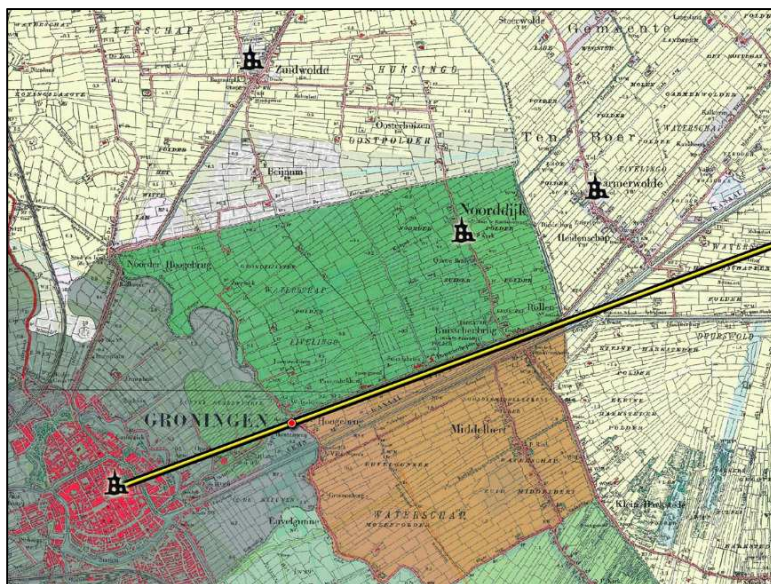

De constructie van Noorderdijk; het begin

Met behulp van Google Earth kan iedereen vaststellen dat het echt zo is: de verlengde as van de Sint Maartenskerk loopt even ten zuiden van en parallel aan het huidige Damsterdiep.

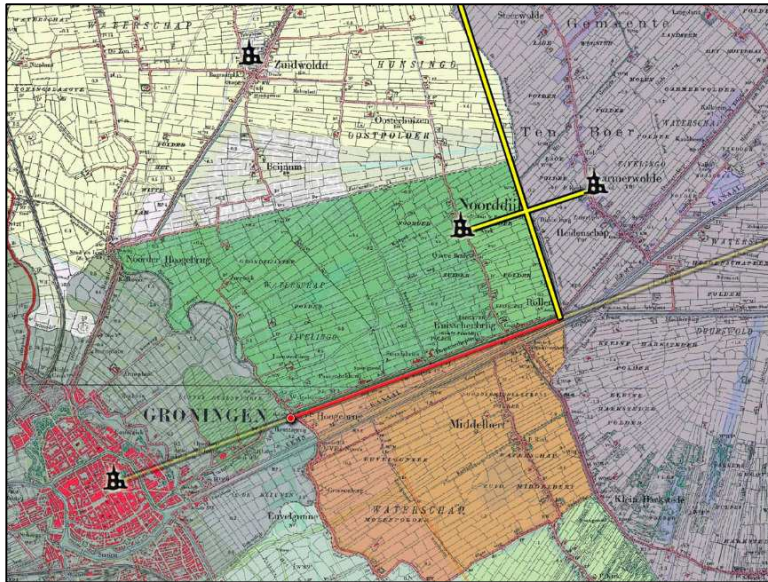
Langs deze lijn is vanaf Oosterhoogebrug oostwaarts de grens getrokken tussen de kerspelen Noorderdijk en Middelbert. De dijk-met-sloot die de grens vormde wordt in oude stukken Wyrkeszuidwending genoemd.

In 1424 is enkele tientallen meters ten noorden van deze lijn een bestaande kavelstoot uitgegraven om het water van het Oosterhamrik naar de Delf te leiden. We kennen die watergang nu als Damsterdiep.

De grens tussen Noorderdijk en Middelbert

De aslijn van de Sint Maartenskerk kruist de Hunze op de plaats waar ook de landweg die rivier kruist. De voorde bij het latere Oosterhoogebrug is op dit kaartje aangegeven met een rood vlekje.

De grens tussen Noorddijk en Garmerwolde

De grens tussen Noorddijk en Garmerwolde is tevens de oostgrens van de prefectuur. Het noordelijke stuk van de Borgwal en Borgsloot lijkt te zijn geconstrueerd als een middelloodlijn op de lijn Noorddijk-Garmerwolde. Helemaal strak loopt de lijn overigens niet.

Dat staat ook al in *Groningen, een stad apart*.

Sloot in Noorddijk

Aan de Noorddijker kant van de grens lopen de kavelsloten evenwijdig aan de lijn Noorddijk-Garmerwolde. Aan de Fivelgoër kant is dat niet zo. Daar loopt de verkaveling parallel aan een lijn die tussen de Petruskerk te Loppersum en de Sint Maarten in Groningen lijkt te zijn geraaid. Ofschoon een dergelijke constructie niet helemaal ondenkbaar is, ligt het meer voor de hand dat de verkaveling van dit deel van het Centrale Woldland ('het Vierendeel') is afgeleid van een wierde als Hemert.

De Stefanuskerk in Noorddijk

De kerk van Noorddijk ligt op een oude bewoningsas die ook bij de heroccupatie van het land als uitgangspunt voor de bewoning heeft gediend. Op grond van archeologische argumenten wordt aangenomen dat de huidige kerk omstreeks 1250 is gebouwd.

De vondst van fragmenten van zandstenen sarcofagen in de fundering van de kerk wijst er echter op dat er een begraafplaats in de buurt moet zijn geweest en dat er wellicht ook een oudere kerk heeft gestaan.

Het patrocinium St. Stefanus geeft te denken. Liudger, de missionaris der Friezen en stichter en eerste abt van het klooster Werden aan de Roer, had een broer, Hildegim (c. 750-827), die in 804 bisschop was van Châlons-sur-Marne. Liudger en Hildegim waren van Friese afkomst en beiden hadden in Utrecht gestudeerd en bij Alcuin in York. Hildegims kerk in Châlons-sur-Marne (sinds 1998 Châlons-en-Champagne) was gewijd aan St. Stefanus (*St. Étienne*), de eerste martelaar. Nadat Liudger in 809 was overleden, volgde Hildegim zijn broer op als abt van Werden. Naast de abdijkerk bouwde hij een nieuwe kapel die werd toegewijd aan de patroonheilige van zijn vorige bisschopskerk, St. Stefanus. Hildegim was ook abt te Helmstedt en werd belast met de verkondiging van het christendom onder de heidense Saksen. In 814 werd hij bevestigd in zijn rechten als bisschop van Halberstadt, een bisdom dat in 804 door Karel de Grote was opgericht. Hildegim zou in zijn missiegebied maar liefst 35 kerken hebben gesticht die alle het patrocinium St. Stefanus kregen.

Kan deze opmerkelijke eenzijdigheid in de keuze van een patroonheilige iets te maken hebben gehad met de herinnering aan de moord op Bonifatius? Die werd in 754 (of 755?) bij Dokkum om het leven gebracht door de plaatselijke bevolking die niets moest hebben van de christelijke nieuwlichterij. Waarschijnlijk heeft Hildegim de kerken in zijn Saksische missiegebied welbewust onder de bescherming willen stellen van de eerste persoon van wie bekend is dat hij vanwege zijn geloof in Jezus Christus ter dood is gebracht.

Maar met Hildegim zijn we natuurlijk nog niet in Noorddijk. Het idee echter dat St. Stefanus in stelling werd gebracht tegen de gevaren die de christelijke missionarissen bedreigden, kan ook in Noorddijk meegespeeld hebben en een Utrechtse oorsprong hebben gehad. In de crypte van de aan St. Salvator gewijde paltskerk te Utrecht – deze kerk was de oudste kapittelkerk in die stad en stond naast de aan Sint Maarten gewijde domkerk die vanaf het optreden van Bonifatius als waarnemend bisschop van Utrecht als hoofdkerk gold – bevond zich een altaar met relieken van de H. Stefanus. Ook in Utrecht kan de herinnering aan de

marteldood van Bonifatius, wiens stoffelijk overschot een tijdje in de Sint Salvator heeft gerust alvorens het naar Fulda werd overgebracht, verbonden zijn geweest met de cultus van de *protomartyr* St. Stefanus. Bisschop Bernold, degene die Groningen cadeau kreeg van Hendrik III, was, naar het lijkt, diep onder de indruk van het martelaarschap van zijn voorganger Bonifatius, want hij liet de Sint Salvatorkerk zelfs expliciet toewijden aan de heilige Bonifatius.

Is het al te fantastisch om te vermoeden dat naast de bisschoppelijke kerk in Groningen die aan de beschermheilige van de Frankische koningen, Sint Maarten, was toegewijd, in het bijbehorende, door Friese kolonisten – stamverwanten van de woestelingen die Bonifatius hadden gedood! – bewoonde ontginningsgebied ten oosten van de Hondsrug een aan St. Stefanus gewijde kapel is gebouwd die later tot parochiekerk werd verheven?

De kerk van Garmerwolde

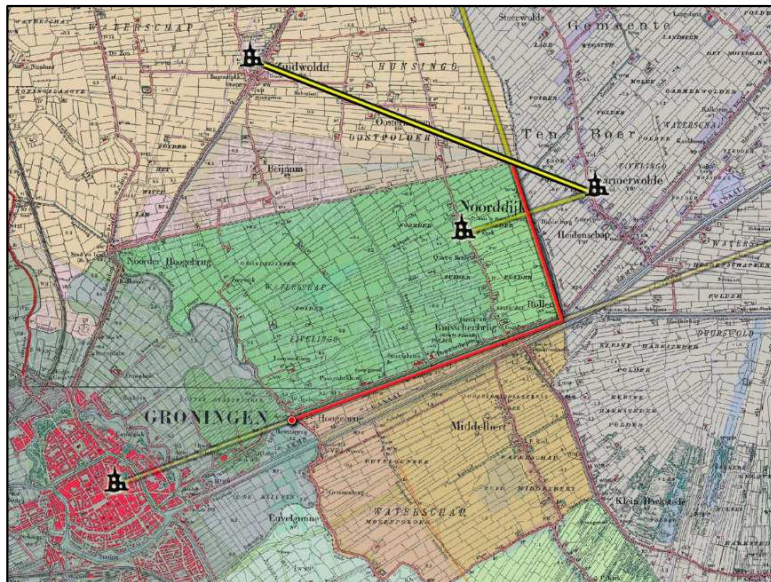
De huidige kerk van Garmerwolde is een tijdgenoot van die van Noorddijk. Ook dit gebouw dateert uit de periode 1250-1275. Net als die van Noorddijk ligt ook deze kerk op een oudere bewoningsas. De veronderstelling ligt voor de hand dat ook dit gebouw een houten (?) voorganger heeft gehad.

De oostgrens van Noorddijk met de Noordermolen

Dit gedeelte van de oostgrens van Noorddijk heet tegenwoordig 'Borgsloot-boven-de-Rollen', maar is in de loop van de eeuwen ook met andere namen aangeduid: Thesingermaar, Kardingermaar, Geweijde.

De Borgwal ligt aan de westzijde van de Borgsloot (rechts op de foto). In eerste aanleg is die dijk gelegd door de bewoners van het Fivelgoer deel van het Centrale Woldland, die hiermee het Hunzewater wilden keren dat via het dorpsgebied van Noorddijk hun lage landen bedreigde.

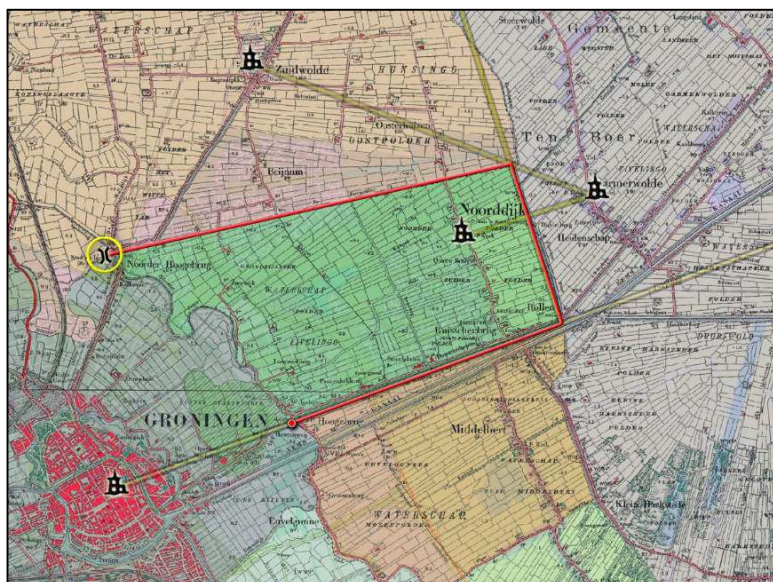

Bepaling van een 'Drielandenpunt'

Het noordelijke eindpunt van de oostgrens van Noorddijk is tevens de plek waar het 'Utrechtse' Gorecht en de Friese landschappen Hunsingo en Fivelgo aan elkaar grensden. De manier waarop dit punt is bepaald doet vermoeden dat er samenwerking is geweest tussen de betrokken overheden.

We zagen dat de oostgrens van het Gorecht is geconstrueerd door een middelloodlijn te zetten op de lijn Noorddijk-Garmerwolde. Deze kerken lagen op oude bewoningsassen, die ook bij de hernieuwde occupatie van het Woldland als zodanig hebben gefunctioneerd.

De plek waar deze oostgrens raakte aan de lijn Zuidwolde-Garmerwolde heeft men gekozen als noordoostelijke hoekpunt van het Gorecht, tevens 'drielandenpunt'. Later heet het hier 'Hondegat'.

De grens tussen Noorddijk en Beijum

Vanaf dit punt is de grens tussen Noorddijk en Zuidwilde in een rechte lijn naar de Sint Walfridusbrug getrokken: de Beijumerzuidwending. Bij de Walfridusbrug kwamen de plattelanders vanaf de Wolddijk de Hunze over en passeerden '*Caters Cruce*'. Vandaar ging het over de Kleiweg naar de stad. Het Caterskruis was waarschijnlijk een van waarschijnlijk meerdere vredeskruisen die ten tijde van de Vrijmarkt aan de grenzen van de stadsvrijheid werden opgesteld om aan te geven dat er binnen het stadsgebied dan een speciale 'vrede' gold. Kooplieden en andere vreemdelingen genoten dan extra-bescherming.

Waarschijnlijk heeft ook bij Oosterhoogebrug zo'n vredeskruis gestaan. Daar bevond zich de plek waar men, komende vanaf de Euvelgunnerweg of de Wyrkeszuidwending de Hunze overstak om via de *Herebure Zuidwending* (de noordgrens van *Harbargeland*, het meest zuidelijke deel van het Oosterstadshamrik) en later via de 'Damsterweg' naar de stad te gaan. We zagen zojuist dat ook dit punt een rol heeft gespeeld in de inrichting van het land. Vanaf dit punt is immers de grens tussen Middelbert en Noorddijk geconstrueerd.

De noordoosthoek van Noorddijk: een drielandenpunt

De torenspits van Noorddijk komt net boven de bosjes uit.

Als mijn analyse juist is, moeten de betrokken gemeenschappen (Hunsingo, Fivelgo en het Gorecht) hebben samengewerkt bij de afbakening van hun invloedssferen en de hoofdindeling van het te ontginnen gebied.

De oostgrens van Noorddijk

We kijken naar het zuiden. Links het 'Friese' Fivelgo, rechts het 'Drentse' Gorecht.

Beijumerzuidwending

De Beijumerzuidwending vormt de noordgrens van Noorddijk en tegelijk van het gebied waarvan de overheidsrechten sinds de schenking van 1040 in het bezit waren van de Utrechtse kerk.

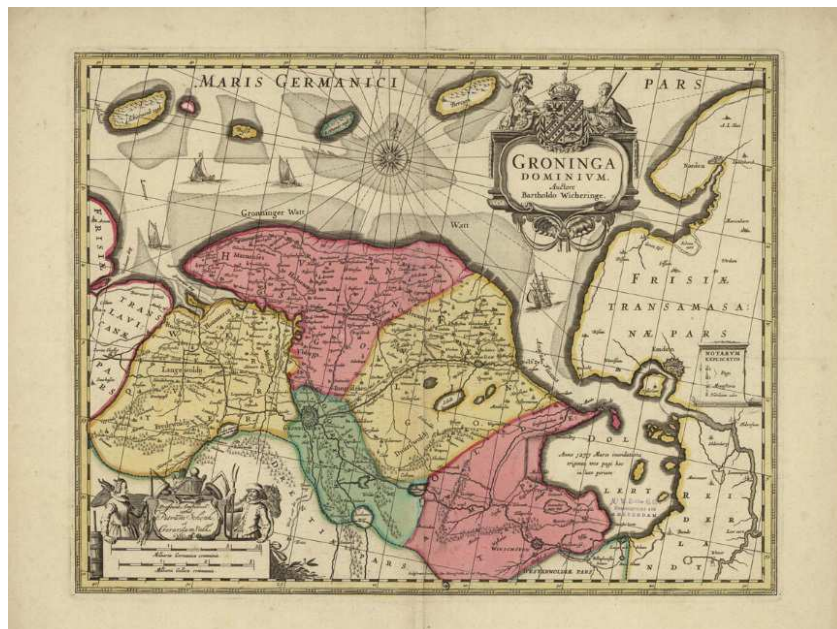
De zojuist veronderstelde samenwerking tussen de verschillende landschappen lijkt op frappante wijze te worden bevestigd door de constructie van het Kardingermaar.

Raadsels rond Bedum

- 1 Woldland
- 2 Het Nieuwe Gat
- 3 Hunze, Kleislout en Zuidwoldermaar

Pauze

- 4 De constructie van het Boterdiep
- 5 Oude Ae en Wetsingermaar
- 6 De grenzen van Noorddijk
- 7 Kardingermaar**
- 8 Tot slot

Provinciekaart van Bartold Wicheringe

Van deze kaart zijn vele versies verschenen. De oudste dateert van 1616 en was bedoeld als illustratie bij Ubbo Emmius' *Rerum Frisicarum Historia*, dat in 1616 bij Elzevier in Leiden verscheen. De afgebeelde kaart is de versie van 1675-1680.

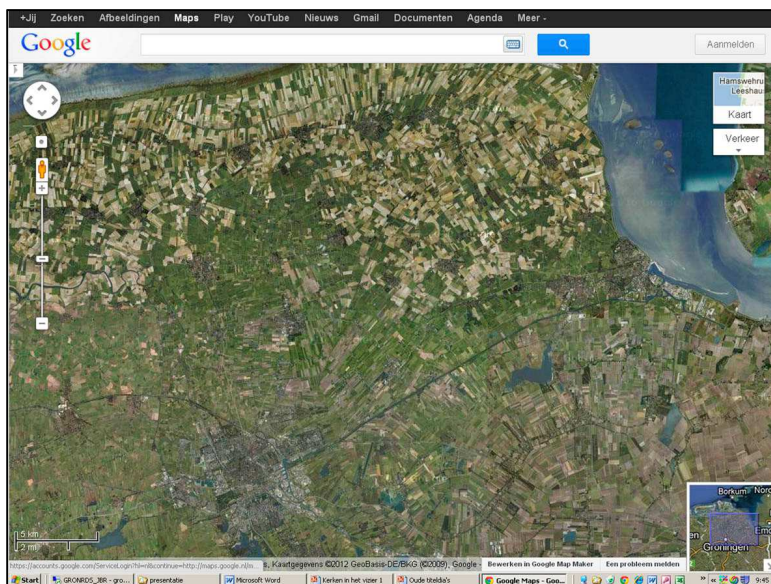
Wanneer je de Ommelander landschappen een kleurtje geeft springt het Kardingermaar in het hoog. Het vormt de grens tussen de landschappen Hunsingo en Fivelgo. Daar waar het Kardingermaar naar het noorden afbuigt is het Maarvliet de voortzetting van de grens.

Ook tussen het Gorecht (groen) enerzijds en Hunsingo en Fivelgo anderzijds zien we rechte lijnen. Ook daar heeft men de grenzen getrokken in ontginningsgebieden die ooit onbewoond waren. De grens tussen Fivelgo en het Oldambt loopt langs de Siepsloot, een gegraven watergang die teruggaat op een natuurlijk veenstroompje.

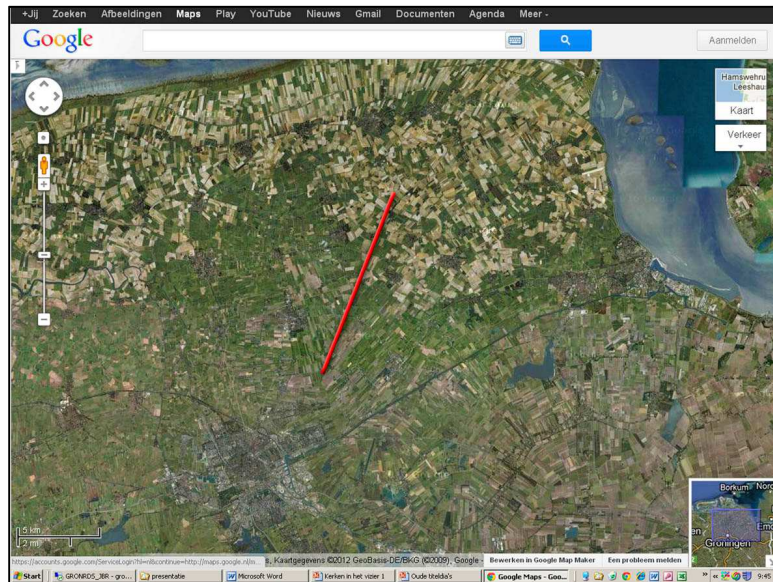
Het Kardingërmaar en de verkaveling van het Centrale Woldland

Het Kardingërmaar is niet alleen een grens tussen twee landschappen, maar scheidt ook verschillende verkavelingssystemen van elkaar. Eerder hebben we gezien hoe dat zit: het Centrale Woldland is van drie kanten aangepakt. Ergens in het midden moesten die bewegingen op elkaar stuiten en was een afbakening noodzakelijk.

Groningen op Google Maps

Alleen wanneer je heel precies kijkt is het Kardingërmaar op Google Maps te herkennen.

Het Kardingermaar rood gemarkeerd

Eemshavenweg en Kardingermaar

Het zal niet zo lang meer duren of iedereen die over de Eemshavenweg rijdt denkt dat de weg er het eerst was en dat de sloot erlangs gewoon een bermsloot is zoals je die vaak langs wegen ziet. Dan weet niemand meer dat de sloot een veel langere geschiedenis heeft dan de weg.

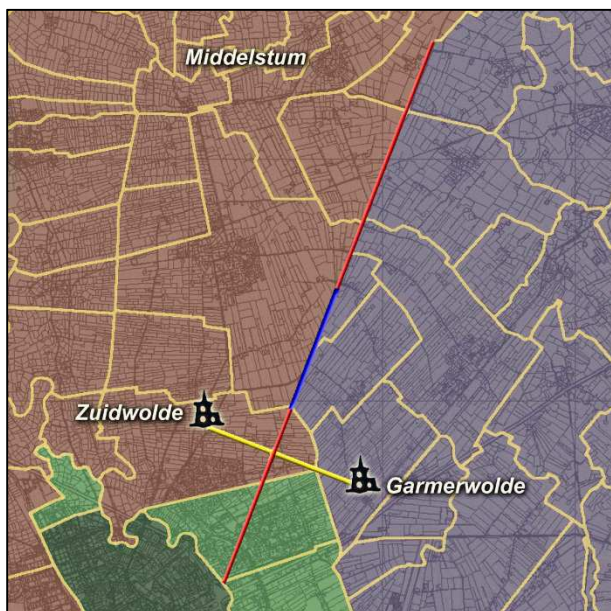
Eemshavenweg en Kardingermaar

Een gedeelte van de Eemshavenweg loopt langs (een stuk van) het Kardingermaar.

Ruim 200 meter ten zuiden van het viaduct over de Eemshavenweg bij Lutjewolde buigt het Kardingermaar naar het noorden af. Dat was nodig om het water uit het Woldland naar de Deel te brengen, vanwaar het via Onderdendam en Winsum naar zee kon stromen.

Hierbij moet natuurlijk de vraag gesteld worden of dit van begin af aan zo geweest is, of dat de afwijking van de geconstrueerde lijn een latere aanpassing was. Dat is een interessante kwestie die ik in mijn voordracht in Middelstum heb besproken en waarop ik later in een ander verband nog eens hoop terug te komen.

Vrijwel exact in het verlengde van de Eemshavenweg staat aan de horizon de Tasmantoren. Dit markante gebouw staat enkele tientallen meters ten zuidoosten van de plek waar eens de voorde in de Hunze was en waar vermoedelijk een vredeskruis de plek markeerde waar men de stadsvrijheid van Groningen binnenkwam (en verliet).

De constructie van het Kardingermaar met kerspelgrenzen

Op dit kaartje is Hunsingo aangegeven met een rode kleur, Fivelgo is paars en het Utrechtse gebied (de stadsvrijheid van Groningen en het Gericht van Selwerd) met groene tinten. De gele lijnen zijn kerspelgrenzen.

Een lijn wordt bepaald, zo hebben we op school geleerd, door twee punten. Zeggen dat een lijn op punt A is geraaid is dus maar de helft van het verhaal. Je moet ook vertellen hoe men aan het startpunt van de raaiing is gekomen.

Nog een algemeenheid vooraf: bij lijnen hebben we te maken met twee elementen die we van elkaar moeten onderscheiden: de oriëntatie en de locatie. Met oriëntatie bedoel ik de richting van een lijn in het platte vlak, uitgedrukt in graden. De locatie is de exacte plaats in het platte vlak, die kan worden uitgedrukt in coördinaten.

Wat ik bedoel is goed te illustreren aan de hand van het stuk Kardingermaar dat hier blauw is gemarkeerd. Dit deel van het maar is gegraven langs een lijn (rood) die haaks staat op de lijn die men kan trekken tussen de kerspelkerken van het Hunsingoër Zuidwolde en het Fivelgoër Garmerwolde (de gele lijn). Met andere woorden: de oriëntatie van het Kardingermaar is bepaald door de lijn Zuidwolde-Garmerwolde. Deze beide nederzettingen liggen op oude bewoningsassen.

Het Kardingermaar deelt de lijn Zuidwolde-Garmerwolde *niet* middendoor, maar gaat wel door een ander opmerkelijk punt: de plaats op de oostelijke oever van de Hunze waar de grens tussen de kerspelen Noorddijk en Middelbert (de Wyrkeszuidwending) begint. Zoals we zagen kruist de landweg die Groningen en Fivelgo met elkaar verbond, op deze plek de Hunze. Anders gezegd: de locatie van het Kardingermaar lijkt te zijn bepaald door de kruising van de landweg met de Hunze bij het latere Oosterhoogebrug.

We zagen al eerder dat de lijn Zuidwolde-Garmerwolde ook een opmerkelijk punt snijdt: de noordoostelijke hoek van het Gorecht.

Ik zal straks een plaatje laten zien waarop dit alles duidelijker uitkomt.

Dit is een goed moment om nog eens te herhalen dat ik deze lijnen niet bedenkt: ze zijn er echt. Het is alleen de vraag wat we ermee aan moeten. Betekenen ze wat? en zo ja: wat betekenen ze dan?

Anders gezegd: de geconstateerde feiten kunnen op toeval berusten, maar ze kunnen ook wijzen op een verrassende samenhang in de verdeling van het Woldland, en dus een indicatie zijn voor het feit dat de overheden van Fivelgo, Hunsingo en de *Villa Gruoninga* hebben samengewerkt bij de afbakening van het te ontginnen land.

De kerk van Zuidwolde

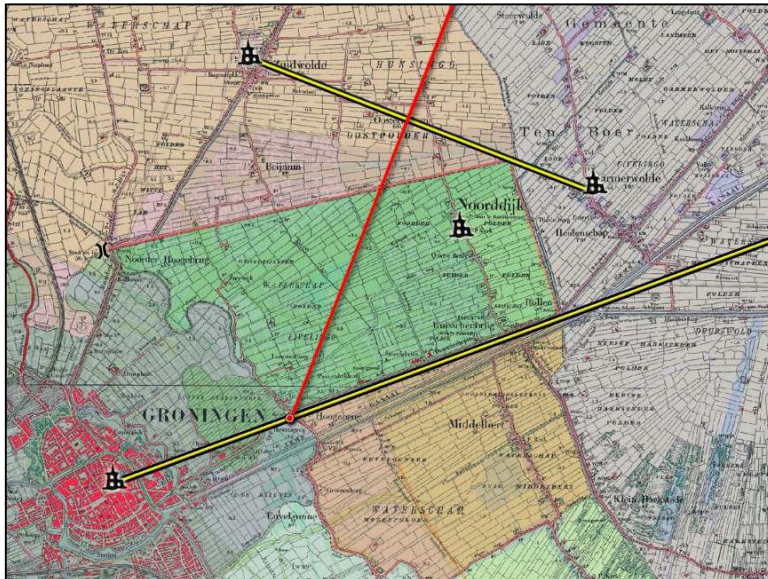
De kerk van Zuidwolde wordt beschouwd als een van de oudste in de provincie. Het is grotendeels in tufsteen opgetrokken en zou uit de elfde eeuw dateren. In de dertiende eeuw

is de kerk verlengd door een bakstenen aanbouw aan de oostkant. Deze is halverwege de negentiende eeuw weer afgebroken om ruimte te maken voor verbreding van de trekweg langs het Boterdiep. De toren is twaalfde-eeuws.

De kerk van Garmerwolde

De kerk van Garmerwolde dateert uit de dertiende eeuw. Als mijn theorie inzake de constructie van het Kardingermaar – en de oostgrens van Noorddijk – juist is, moet ze een voorganger hebben gehad of is de lijn Zuidwolde-Garmerwolde op een ander markant punt op dezelfde plek in Garmerwolde geraaid.

Constructie van het Kardingermaar

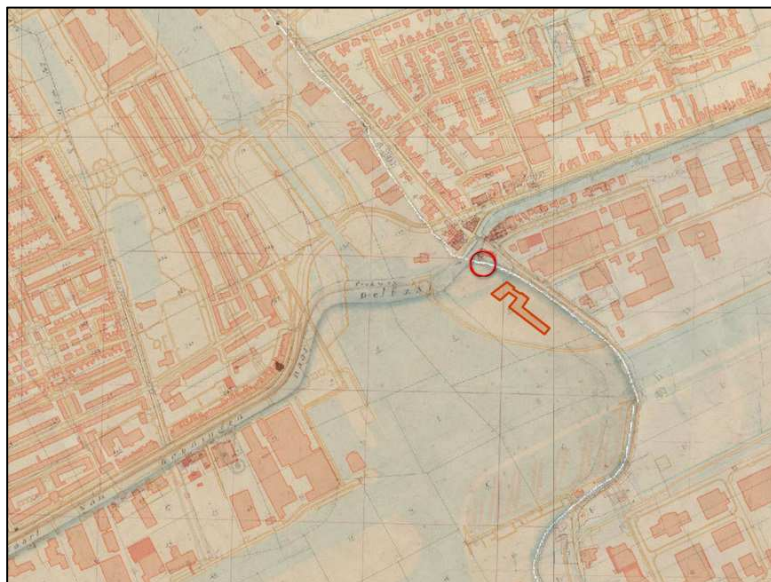
We kijken nog eens – van wat dichterbij – naar de ‘Kardingermaarlijn’ en de Hunzevoorde bij het latere Oosterhoogebrug. De afstand tussen dit laatste punt en het Kardingermaar dat op deze lijn ligt is behoorlijk groot. Het begin van het Kardingermaar staat nog net op de bovenrand van het kaartje. In het veld bedraagt de afstand tussen beide punten 4,8 kilometer. Toevalligerwijs ligt de horizon voor een waarnemer met een lichaamslengte van 1,75 meter – in theorie – op precies 4,8 km. Dat wil zeggen dat een opvallend merkteken van een paar meter hoog over deze afstand goed zichtbaar moet zijn geweest. Dat geldt

natuurlijk alleen wanneer er geen uitzicht-belemmerende objecten zijn geweest zoals bouwsels of groeisels.

In ieder geval is het technisch mogelijk geweest – zeker als men de vooropgezette bedoeling daartoe had – om de grens tussen Fivelgo en Hunsingo op de aangegeven manier te construeren.

Wanneer dit werkelijk zo is gebeurd, moeten we nagaan welke consequenties dat heeft voor onze middeleeuwse geschiedenis. Het veronderstelt immers samenwerking tussen de overheden van de Friese landschappen Hunsingo en Fivelgo en het noordelijke deel van Drenthe en het bestaan van een soort *masterplan* ter indeling van het woldland, voorafgaand aan de occupatie of misschien liever: de herontginning daarvan.

Alvorens daar nog iets naders over te zeggen kijken we nog even naar het raaipunt bij Oosterhoogebrug.

Locatie Tasmantoren

Op dit plaatje schemert de situatie van het begin van de negentiende eeuw door de huidige stadsplattegrond heen. Zo is de vreemde kronkel zichtbaar die het Damsterdiep even ten westen van Oosterhoogebrug maakte, evenals de bocht van de Hunze ten zuiden van Oosterhoogebrug en bij de woonschepenhaven.

Het rode cirkeltje geeft de plaats aan waar zich de voorde in de Hunze heeft bevonden en waar naar alle waarschijnlijkheid ten tijde van de Vrijmarkt ook een vredeskruis werd opgesteld. Ten zuidoosten daarvan staat nu de Tasmantoren.

De Tasmantoren aan de Regattaweg

De Regattaweg is gewoon de oude Euvelgunnerweg, de lage witte bouwsels op de voorgrond staan op de voormalige Hunzebedding. De voorde door de Hunze lag enkele tientallen meters ten noorden van het gebouw.

De Tasmantoren vanaf het Damsterpad

De voorde door de Hunze bevond zich tussen de palen aan de ingang van het Damsterdiep (links op de foto) en de Tasmantoren. Daar stond dus ook het vredeskruis dat als richtpunt kan hebben gediend.

Raadsels rond Bedum

- 1 Woldland
- 2 Het Nieuwe Gat
- 3 Hunze, Kleislout en Zuidwoldermaar
- Pauze
- 4 De constructie van het Boterdiep
- 5 Olde Ae, Nije Ae en Wetsingermaar
- 6 De grenzen van Noorddijk
- 7 Kardingermaar
- 8 Tot slot**

Koning Hendrik III (1017-1056) en zijn vrouw Agnes van Poitou voor de dom van Spiers

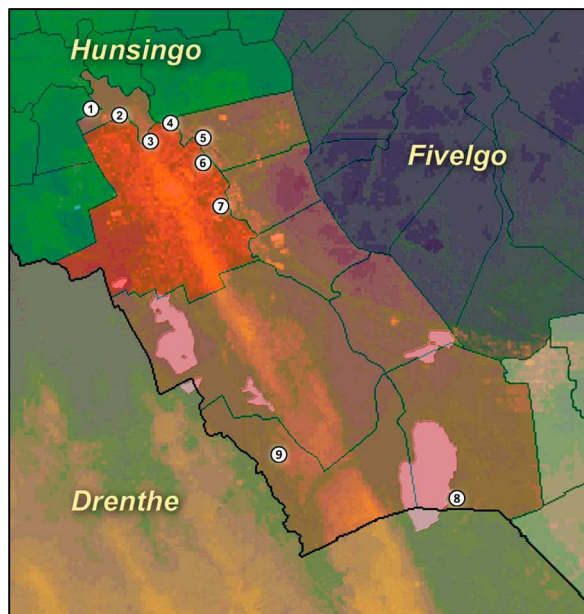
Voor de datering van het proces van land-indeling en -ontwikkeling, en dan in het bijzonder het begin ervan, heb ik de neiging verband te zoeken met de belangrijke schenkingen die Hendrik III en zijn opvolger Hendrik IV in de 11^e eeuw hebben gedaan. De eerste koning schonk Groningen en Drenthe aan de kerk van Utrecht, Hendrik IV gaf Hunsingo en Fivelgo aan bisschop Adelbert van Bremen en Hamburg. Daarbij hoorden ook de markt-, tol- en muntrechten in Winsum en Garrelsweer.

Deze schenkingen pasten in de pogingen van de Ottoonse en Salische koningen om delen van de koningsmacht toe te vertrouwen aan kerkelijke instituten en autoriteiten en op deze manier machtsbeluste graven en hertogen de wind uit de zeilen te nemen. Bij deze schenkingen hoorde ook het koninklijke recht op de woeste grond (*jus forestense*), dat inhield dat woeste grond eigendom van de koning was en dat degenen die deze woeste grond wilden ontginnen en gebruiken de hoogheid van de koning moesten erkennen door hem een deel van de opbrengst af te staan. De woeste grond was dus een bron van

inkomsten voor de koning en, na de schenking van de genoemde gebieden, voor de kerkelijke instanties in Utrecht en Bremen.

De afbakening van grenzen en de opzet van de hoofdstructuur van de verkaveling passen bij een doelgericht beleid 'van hogerhand' ter ontwikkeling van het land, versterking van de greep op de recent verkregen gebieden en vergroting van de inkomsten eruit.

We moeten natuurlijk niet denken dat de bisschoppen Bernold en Adelbert (of graaf Egbert I van Brunswijk namens Adelbert) zelf in het Centrale Woldland bezig zijn geweest om grens- en kavellijnen uit te zetten. Zij kunnen echter wel aanwijzingen hebben gegeven, of, op zijn minst, legitimatie hebben gegeven aan aanwijzingen die namens hen werden gegeven.

Burchten bij Groningen

1. 'Zernikeburcht'	6. Vrydemaburcht
2. Huis Selwerd	7. Gronenburg
3. Cortinghuis	8. Wolfsbarge
4. 'Elba'	9. Huis te Glimmen
5. Ulgersmaburcht	

In het Gorecht zien we ten noorden van de stadsvrijheid en aan de oostkant van de Hunze een aantal burchten. Ze staan op plaatsen net buiten het stadsgebied van Groningen en in het uiterste westen van de kolonies die samen Drenterwolde uitmaakten.

Kan het zijn dat deze burchten – of althans de oudste daarvan – in handen zijn geweest van de ridders ('borgmannen') die in de elfde en twaalfde eeuw de helpers waren van de edelman die op de bisschoppelijke hof in Groningen de honneurs waarnam voor de bisschop van Utrecht? De locatie van deze burchten is niet toevallig: ze onderstreept het belang dat 'het gezag' had bij de ontginning en ontwikkeling van dit gebied.

Friese graafschappen tussen Zwin en Wezer

Enkele jaren geleden verscheen dit boek waarin Dirk Jan Henstra een overzicht geeft van de manier waarop de grafelijke rechten in het middeleeuwse *Frisia* zijn uitgeoefend.

Ten tijde van de eerste ontginningen waren er in de Friese landen koninklijke domeinen en bezittingen van grote kloosters elders in het Duitse rijk. De grafelijke rechten en functies waren vermoedelijk in handen van de hoge Saksische rijksadel.

Volgens Henstra was *Frisia* voor deze graven geen gebied van groot strategisch belang dat gelegenheid bood tot het behalen van heldenroem en de daarbij behorende beloningen en machtsvergroting. Het had hooguit betekenis als wingewest. De graven zullen zich dan ook niet of nauwelijks bemoeid hebben met de gang van zaken in deze afgelegen en moeilijk toegankelijke gebieden. We moeten daarom aannemen dat hun plichten in Frisia door plaatsvervangers (*vronen*, *franan*) werden waargenomen die afkomstig waren uit de lokale elite, de *nobiles*.

Hoe dit ook zij, de mogelijkheid bestaat dat deze plaatsvervangers – hun relatie met de koninklijke domeinen is onduidelijk – in naam van het hoge Rijksgezag een leidende rol hebben gespeeld bij de organisatie van het ontginningswerk. Ten overvloede moet ik benadrukken dat het daarbij moet gaan om de grote lijnen, zoals het afbakenen van de ‘landschappen’ Hunsingo en Fivelgo en de globale inrichting van grotere ontginningsblokken, projecten waarvan de grote schaal zich slecht verdraagt met de traditionele gedachte dat de Friese landen een soort ‘boerenrepubliekjes’ waren.

Henstra zwijgt over de mogelijkheid dat er halverwege de elfde eeuw een korte periode is geweest waarin de bisschoppen van Utrecht en Bremen werkelijk een poging kunnen hebben gedaan om meer greep op het noordelijke kustgebied te krijgen. Dat een eventuele periode van grotere invloed van ‘hogerhand’ kort is geweest lijkt onomstreden. Met Henstra stel ik vast dat de grafelijke macht rond 1100 in de Friese landen niet veel meer kan hebben voorgesteld. De plaatselijke elite heeft dan het heft in handen genomen. Het lijkt er echter op dat de grote lijnen toen al waren vastgelegd.

